

TADEUSZ GALIŃSKI

## OBOZOWISKA ŁOWIECKIE ZE SCHYŁKU PREBOREALU W BOLKOWIE NA POMORZU ZACHODNIM

**Abstrakt:** Artykuł jest pierwszą publikacją wyników badań wykopaliskowych przeprowadzonych przez autora w latach 2012–2013 na stanowisku w Bolkowie nad jeziorem Świdwie na Pomorzu Zachodnim. W strefie brzegowej dawnego jeziora, pod warstwą torfu odkryto m.in. pozostałości dwóch dobrze zachowanych szałasów żerdziowych z paleniskami w środku, datowanych na schyłek okresu preborealnego, tj. 9300–9100 BP. Towarzyszyły im liczne wyroby krzemienne i kamienne oraz z surowców organicznych. Obok różnych narzędzi znalazła się również wyjątkowo bogata grupa zabytków związanych z kulturą duchową. Przedmioty te wystąpiły w ściśle określonym kontekście kulturowym, chronologicznym i funkcjonalnym oraz w dobrze rozpoznanych warunkach środowiska przyrodniczego. Niosą sobą ogromny, rzadko spotykany potencjał poznawczy, pozwalający na daleko idącą rekonstrukcję obrazu życia łowców mezolitycznych.

**Słowa kluczowe:** preboreal, mezolit, Bolków, Polska, obozowiska, figurki totemu, narzędzia krzemienne, łuk myśliwski, ostrze z cisu.

**Abstract:** First publication of the results of archaeological exploration by the author in 2012–2013 at Bolków, a site on the banks of Lake Świdwie in West Pomerania. Lying under a peat layer in a zone on the shore of the old lake are the remains of two well preserved pole shelters with fireplaces in the middle. Both have been dated to the terminal Preboreal period, that is, 9300–9100 BP. Artifacts from the shelters included objects made of stone, flint and organic materials. The assemblage encompassed diverse tools and an exceptionally abundant group of objects representing the spiritual sphere. The artifacts were discovered in a precisely defined cultural, chronological and functional context, set in a well identified natural environment. Hence their seldom matched research significance, giving grounds for a far-reaching reconstruction of the everyday life of Mesolithic hunters.

**Keywords:** Preboreal, Mesolithic, Bolków, Poland, campsites, totem figures, flint tools, hunting bow, yew point.

### 1. WSTĘP

Stanowisko archeologiczne z paleolitu i mezolitu w Bolkowie oznaczone numerem 1 (AZP 27–04/31) położone jest 25 km na północny zachód od Szczecina, nad jeziorem Świdwie na obszarze Puszczy Wkrzańskiej (ryc. 1). W literaturze przedmiotu znane jest z omówień wcześniejszych badań poszukiwawczych i wykopaliskowych prowadzonych w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego



Ryc. 1. Położenie stanowiska Bolków 1 na mapie Polski.

Opracował T. Galiński

Fig. 1. Localization of the Bolków 1 site on a map of Poland.

Prepared by T. Galiński

stulecia (D. Jankowska 1980; T. Galiński, D. Jankowska 2006; T. Galiński 2009; 2011). Prace badawcze skoncentrowane były wówczas głównie na obszarze lekko wyniesionej platformy rozległej terasy piaszczystej, gdzie zlokalizowane są liczne ślady obozowisk łowieckich paleolitycznej kultury łowców renifera z młodszego dryasu (około 10 800–10 100 BP). Wykopaliska o charakterze weryfikacyjnym i uzupełniającym podjęte przez autora w 2006 r. doprowadziły m.in. do odkrycia niezwykle bogatych śladów osadnictwa mezolitycznego w strefie brzegowej zatorfionej zatoki dawnego Jeziora Krynickiego. W latach 2010–2011 przeprowadzono tam systematyczne prace wykopaliskowe. Pod grubą warstwą osadów torfowych zlokalizowane zostały bogate i dobrze zachowane pozostałości osadnicze przynajmniej dwóch obozowisk łowieckich z okresu preborealnego, tj. około 9600–9100 BP. Obok palenisk, jam gospodarczych i śladów po szafasach wystąpiły liczne wyroby z krzemienia – w tym powszechnie znajdowane na stanowiskach mezolitycznych narzędzia służące do obróbki mięsa, kości i skór zwierzęcych (drapacze, rylce, zgrzebła, półtylczaki) oraz groty strzał łuku, tzw. zbrojniki. Wydobyto też przedmioty i narzędzia wykonane z poroża i kości zwierzęcych oraz z drewna. Do spektakularnych znalezisk w tej grupie należy zaliczyć pierwszy na ziemiach polskich i jeden z kilku zaledwie znanych w Europie łuk myśliwski wykonany z wiązu (T. Galiński 2010). Ponadto

pozyskano liczne materiały paleobotaniczne – szyszki, łupiny orzechów laskowych, żołądździe i inne owoce leśne czy liście różnych roślin i drzew, oraz materiały paleozoologiczne – szczątki zwierząt, ptaków i ryb – dające w sumie duże możliwości rekonstrukcji środowiska przyrodniczego, w jakim występowało osadnictwo człowieka mezolitycznego.

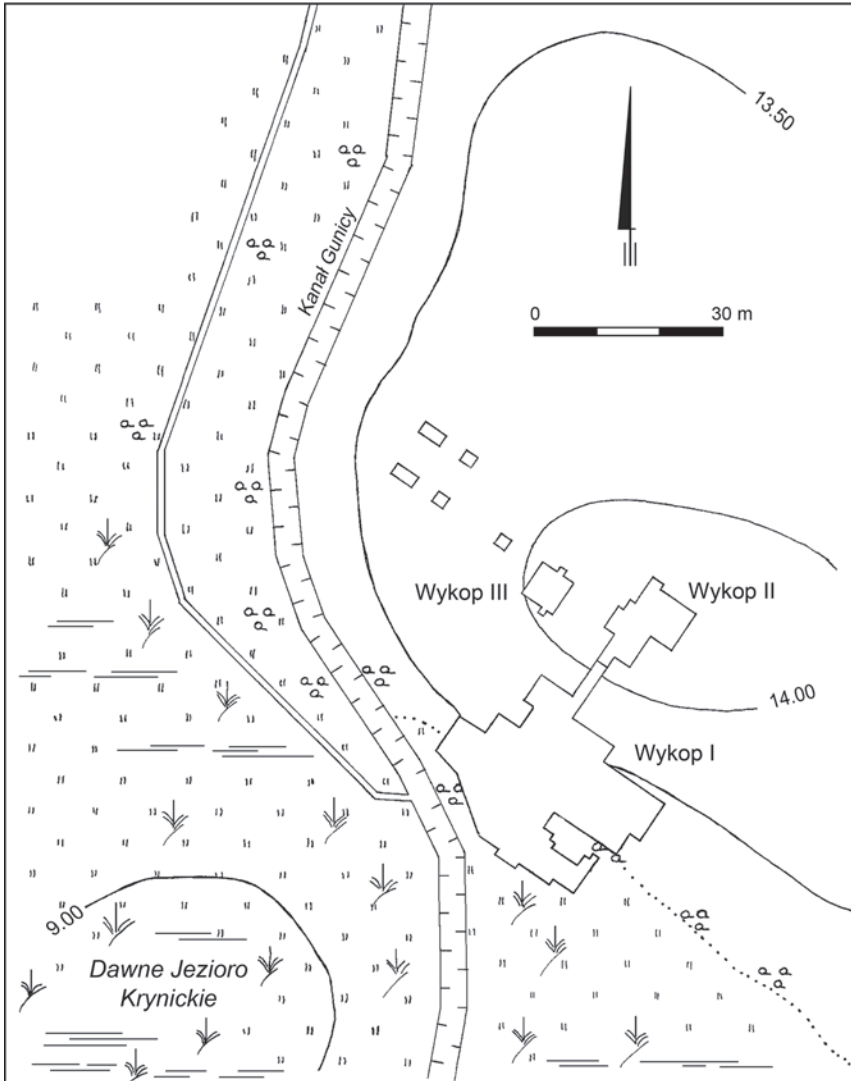
Doniosłość tych odkryć dla poznania najstarszych dziejów osadnictwa w tej części Niżu Europejskiego i wypływająca stąd potrzeba kontynuacji oraz rozszerzenia badań w kierunku interdyscyplinarnym stały się podstawą do ubiegania się o finansowanie dalszych wykopalisk z funduszy Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki prowadzonego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Środki takie zostały przyznane Instytutowi Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk i w latach 2012–2014 realizowany jest projekt badawczy Nr 11H 11 018380 pt. *Społeczeństwa łowiecko-zbierackie wczesnego mezolitu w rejonie dolnej Odry*. Prezentowany artykuł jest pierwszą publikacją opartą na wynikach badań wykopaliskowych uzyskanych w sezonach 2012 i 2013.

## 2. STRATYGRAFIA STANOWISKA

W okresie czterech miesięcy przeprowadzono eksplorację wykopów badawczych o łącznej powierzchni ponad 160 m<sup>2</sup> położonych w pasie przybrzeżnym północnego krańca wąskiej zatoki preborealnego Jeziora Krynickiego – obecnie torfowiska (ryc. 2). Stanowiły one przedłużenie odkrywek eksplorowanych w 2010 i 2011 r. w kierunku zachodnim i południowym, tj. w stronę platformy niskiej terasy zalewowej jeziora. W obrębie wykopów na przestrzeni około 20 m na osi północ–południe występowały 3 różne układy litostratygaficzne, oddające w pełni ukształtowanie niższej terasy zalewowej względem jeziora w okresach funkcjonowania tu osadnictwa oraz paleohistorię rozwoju i zaniku zbiornika.

W północnej części odkrywki przylegającej do kanału Gunicy (połączone wykopy I/2011–2013 „N” i I/2011–2013 „S”) profil zbudowany był zaledwie z trzech warstw. Są to: 1. próchnica gleby o miąższości 20/25 cm (warstwa nr 1); 2. torf brunatny silnie zapiaszczony: 20/25–65/75 cm (warstwa nr 2); 3. jasnożółty piasek gruboziarnisty z dużą zawartością związków żelazistych i substancji organicznych w postaci brązowych plamek w partiach stropowych: poniżej 65/75 cm (warstwa nr 4).

W środkowej i południowej części wykopu profil był nieco bardziej rozbudowany, a tworzyły go następujące poziomy glebowe i warstwy geologiczne (ryc. 3b): 1. próchnica gleby torfiastej z dużą zawartością korzeni roślin, głównie trzciny wodnej, o grubości 25/30 cm (warstwa nr 1); 2. torf brunatny dość luźny, silnie zapiaszczony: 25/30–75/80 cm (warstwa nr 2); 3. torf brunatny mocno zbity: 75/80–102/105 cm (warstwa nr 3); 4. żółty piasek gruboziarnisty z bardzo dużą zawartością związków żelazistych (orsztynu) oraz dość licznych i różnej wielkości (największe do 4 cm średnicy) węgli drzewnych: 102/105–123/125 cm (warstwa nr 4); 5. warstwa osadów organicznych w postaci słabo rozłożonego drewna, kory, sprasowanych liści i paproci oraz innych roślin: 123/125–127/132 m (warstwa nr 5a); 6. beżowy lub



Ryc. 2. Bolków, stan. 1. Plan hipsometryczny terenu stanowiska z zaznaczonymi wykopami badawczymi.

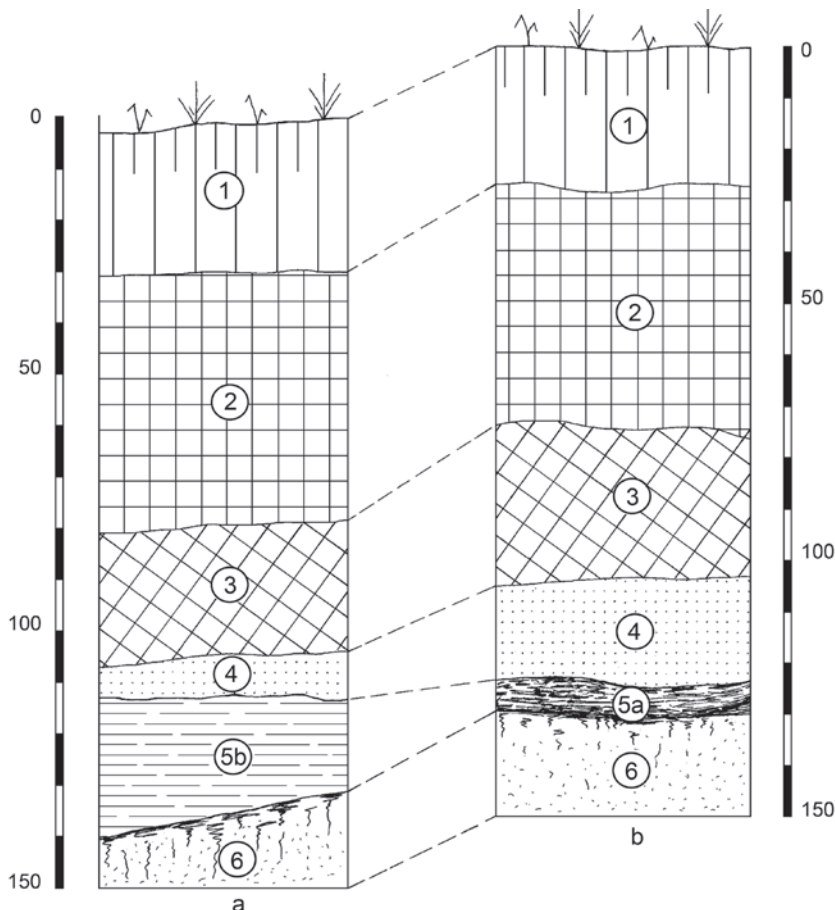
Opracował T. Galiński

Fig. 2. Bolków, site 1. Hypsometric plan of the site with marked exploratory trenches.

Prepared by T. Galiński

jasnożółty piasek gruboziarnisty z dużą zawartością związków żelazistych (orsztynu) oraz substancji organicznych – pozostałości roślin wodnych w postaci brązowych plamek w partiach stropowych: poniżej 127/132 cm (warstwa nr 6).

Z analizy przedstawionej stratygrafii wynika, że odkrywka obejmowała zasięgiem całą szerokość dolnej terasy preborealnego Jeziora Krynickiego, która na tym odcinku wynosiła 7–8 m, tworząc niewielką kotlinkę. Powierzchnia gruntu była tu



Ryc. 3. Bolków, stan. 1. Profile wykopów

a – profil zachodni wykopu I/2012–2013 „E”; b – profil zachodni wykopu I/2011–2013 „S”;

Opracował T. Galiński

Fig. 3. Bolków, site 1. Trench sections

a – western section of trench I/2012–2013 „E”; b – western section of trench I/2011–2013 „S”.

Prepared by T. Galiński

mniej więcej płaska i łagodnie opadała w kierunku południowym; natężenie spadku wynosiło 0,5 m/10 m. Na wysokości ostatnich metrów wykopu od strony południowej terasa nagłym uskokiem o wysokości około 1,5 m przechodziła w zagłębienie misy jeziornej z okresu przełomu końca młodszego dryasu i początków wczesnego preborealnego (oscylacji Friesland/dryasu IV).

Północna część odkrywki obejmowała natomiast niewielki wycinek środkowej partii terasy położonej powyżej i poza strefą brzegową preborealnego jeziora w formie łagodnie nachylonego, długiego stoku.

Na obszarze wykopu zlokalizowano pozostałości osadnicze dwóch rozległych skupień mezolitycznych: a – obozowisko północne z obiektem półziemiankowym

położone na środkowej terasie (opis profilu nr 1) – zabytki zalegały w górnych poziomach piasków budujących strop terasy plejstocenińskiej (warstwa 3); b – obozowisko południowe z szałasem usytuowane na całej szerokości dolnej terasy w strefie brzegowej jeziora preborealnego (opis profilu nr 2) – zabytki występowały w żółtym piasku (warstwa 4) i w warstwie osadów organicznych (warstwa 5a) oraz w stropie beżowych piasków plejstocenijskich (warstwa 6). W tym ostatnim przypadku były to jamy i drewniane elementy szałasów.

W beżowym piasku zalegały też nieliczne materiały krzemienne należące do starszego osadnictwa paleolitycznego.

Wykop wschodni (I/2012–2013 „E”) obejmował fragment dolnej terasy jeziora preborealnego, a ponadto niewielki odcinek wypełniska rynny tego zbiornika. W części północnej i środkowej odkrywki profil kształtował się analogicznie jak w wyżej opisanym wykopie (opis profilu nr 2), natomiast w części południowej zawierał gytie detrytusową. Pełna sekwencja stratygraficzna tej części wykopu przedstawiała się następująco (ryc. 3a): 1. próchnica gleby torfiastej z dużą zawartością korzeni roślin, głównie trzciny wodnej, o grubości 25/30 cm (warstwa nr 1); 2. torf brunatny dość luźny, silnie zapiaszczony: 25/30–78/83 cm (warstwa nr 2); 3. torf brunatny, mocno zbity: 78/83–105/108 cm (warstwa nr 3); 4. żółty piasek gruboziarnisty z dużą zawartością związków żelazistych (orsztynu) oraz węgla drzewnych: 105/108–112/118 cm (warstwa nr 4); 5. gytia detrytusowa z cenobiami *Pediastrum*, z obecnością kawałków drewna, kory, szyszek, sprasowanych liści i paproci oraz materiałów kostnych: 112/118–132/140 cm (warstwa nr 5b); 6. beżowy lub jasno-żółty piasek gruboziarnisty z dużą zawartością związków żelazistych (orsztynu) oraz substancji organicznych – pozostałości roślin wodnych w postaci brązowych plamek w partiach stropowych: poniżej 132/140 cm (warstwa nr 6).

Szerokość dolnej terasy jeziora preborealnego w obrębie wykopu wynosiła od 6 do 8 m. Powierzchnia gruntu, dość równa w części północnej i lekko pofałdowana w części środkowej i południowej odkrywki, opadała w kierunku zbiornika przy natężeniu spadku wynoszącym 0,8 m/10 m. Odkryty w południowych odcinkach brzeg rynny zbiornika przebiegał łukowato, tworząc zatokę.

Na terenie wykopu zlokalizowano bardzo dobrze zachowane resztki obozowisk mezolitycznych z okresu preborealnego, w tym m.in. szałasów zbudowanych z drewnianych żerdzi (skupienie wschodnie). Stratygrafia osadnictwa jest tu analogiczna jak w odkrywce opisanej wyżej. Zabytki występowały w żółtym piasku i w warstwie osadów organicznych. Jamki posłupowe i drewniane elementy szałasów w środkowej części wykopu widoczne były także w stropie beżowych piasków plejstocenijskich.

W beżowym piasku występowały też, podobnie jak w wykopie I/2011–2013 „S”, nieliczne materiały krzemienne związane ze starszym osadnictwem paleolitycznym.

Poziomy jasnożółtego i beżowego piasku gruboziarnistego, a miejscami także jasnobrązowego piasku z dużą frakcją gliniastą, budują na całym obszarze stanowiska strop terasy plejstocenijskiej. W obrębie tych warstw zalegają *in situ* materiały zabytkowe osadnictwa paleolitycznego z okresu późnego glacjału. Osady organiczne położone bezpośrednio na tych piaskach – warstwa organiczna drewna, kory i sprasowanych liści, gytia detrytusowa (warstwy nr 5a i 5b) – są pochodzenia wczesnoho-

loceńskiego: wiążą się z okresem preborealnym. Natomiast górne osady torfu brunatnego (warstwy nr 2 i 3) uformowały się po zaniku atlantyckiego jeziora zalewowego, w okresie od końca atlantyku poprzez okres subborealny aż do czasów nowożytnych.

Z kolei warstwa żółtego piasku zalegającego bezpośrednio na preborealnych osadach organicznych (widoczna tylko w profilach strefy brzegowej) powstała w wyniku długotrwałego procesu podmywania skarpy terasy przez wody jeziora i obsuwania się jego brzegów. Zjawisko to występuje stale jako jeden z podstawowych czynników kształtujących obraz zbiorników wodnych. Chronologia tej warstwy jest dość „pojemna” i obejmuje okres od preborealu do końca atlantyku.

### 3. DATOWANIE RADIOWĘGŁOWE I PALINOLOGICZNE

Wykonane zostały analizy radiowęglowe  $^{14}\text{C}$  16 próbek kości zwierzęcych oraz węgla drzewnych pobranych z różnych wykopów badawczych usytuowanych na platformie terasy i w strefie brzegowej dawnego Jeziora Krynickiego. Badania przeprowadzone zostały w trzech ośrodkach: w Laboratorium Instytutu Fizyki Uniwersytetu Śląskiego w Gliwicach, w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym oraz w Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Cianowicach. Z omawianymi w pracy zespołami wiążą się następujące oznaczenia: 1. próba przepalonych kości zwierzęcych wydobytych z jamy półziemianki położonej w obrębie skupienia północnego („N”) w połączonym wykopie I/2011–2013:  $8890 \pm 50$  BP (MKL-1868); 2. próba kości zwierzęcych wydobytych z warstwy organicznej (warstwa nr 5) w skupieniu południowym („S”) na obszarze połączonych wykopu I/2011–2013:  $9320 \pm 40$  BP (MKL-1877); 3. próba węgla drzewnych pobranych na granicy warstwy organicznej (warstwa nr 5) i beżowego piasku (warstwa nr 6) na obszarze skupienia wschodniego („E”):  $9110 \pm 50$  BP (Gd-3248); 4. próba kości zwierzęcych pobranych na granicy gytii (warstwa nr 5) i beżowego piasku (warstwa nr 6) w obrębie skupienia wschodniego („E”) na obszarze wykopu I/2012–2013 „E”:  $9030 \pm 50$  BP (Poz-55826). Wszystkie określają wiek analizowanego osadnictwa na schyłek okresu preborealnego.

Na stanowisku prowadzone były również badania palinologiczne (M. Latałowa 1994; K. Mianowicz 2013). Obejmowały one cztery rdzenie pobrane zarówno w strefie brzegowej, jak i w obrębie wypełniska rynny dawnego Jeziora Krynickiego na głębokości 110–132 cm od powierzchni – obszar późniejszego wykopu I/2011 „S” (1994) i wykopu I/2012 „E” (2012). Ich najważniejszym ustaleniem – z punktu widzenia stratygrafii stanowiska – jest powiązanie gytii detrytusowej oraz warstwy organicznej z zalegającym drewnem (warstwy nr 5a i 5b), występujących na powierzchni piasków plejstocenijskich (warstwa nr 6), z okresem preborealnym.

We wszystkich badanych próbach wyróżniają się dwie zasadnicze fazy florystyczne preborealu: a – faza absolutnej dominacji brzozy (*Betula undiff.*) – ponad 85–95%, z udziałem sosny (*Pinus sylvestis t.*); b – faza panowania sosny (*Pinus sylvestis t.*) – ponad 60–80%, z udziałem brzozy (*Betula undiff.*), olszy (*Alnus undiff.*), topoli (*Populus*), wierzby (*Salix undiff.*), leszczyny (*Corylus avellana*), jesionu (*Fraxinus excelsior*), dębu (*Quercus*) i jałowca (*Juniperus communis*).

#### 4. ZESPOŁY OSADNICZE

Na obszarze badań realizowanych w latach 2011–2013 wystąpiły trzy duże skupienia osadnicze pochodzące ze schyłku preborealu. Z analizy paleotopograficznej osadnictwa jednoznacznie wynika, że wszystkie położone były w bezpośrednim sąsiedztwie brzegu niewielkiej zatoki ówczesnego Jeziora Krynickiego, oddalając się bądź przybliżając do niego w zależności od poziomu wód i zasięgu zbiornika na obszarze terasy (ryc. 4). Skupienia (obozowiska) zostały oznaczone analogicznie jak odkrywki, w których występowały. Przedstawiono je w ujęciu chronologicznym od najstarszego do najmłodszego.

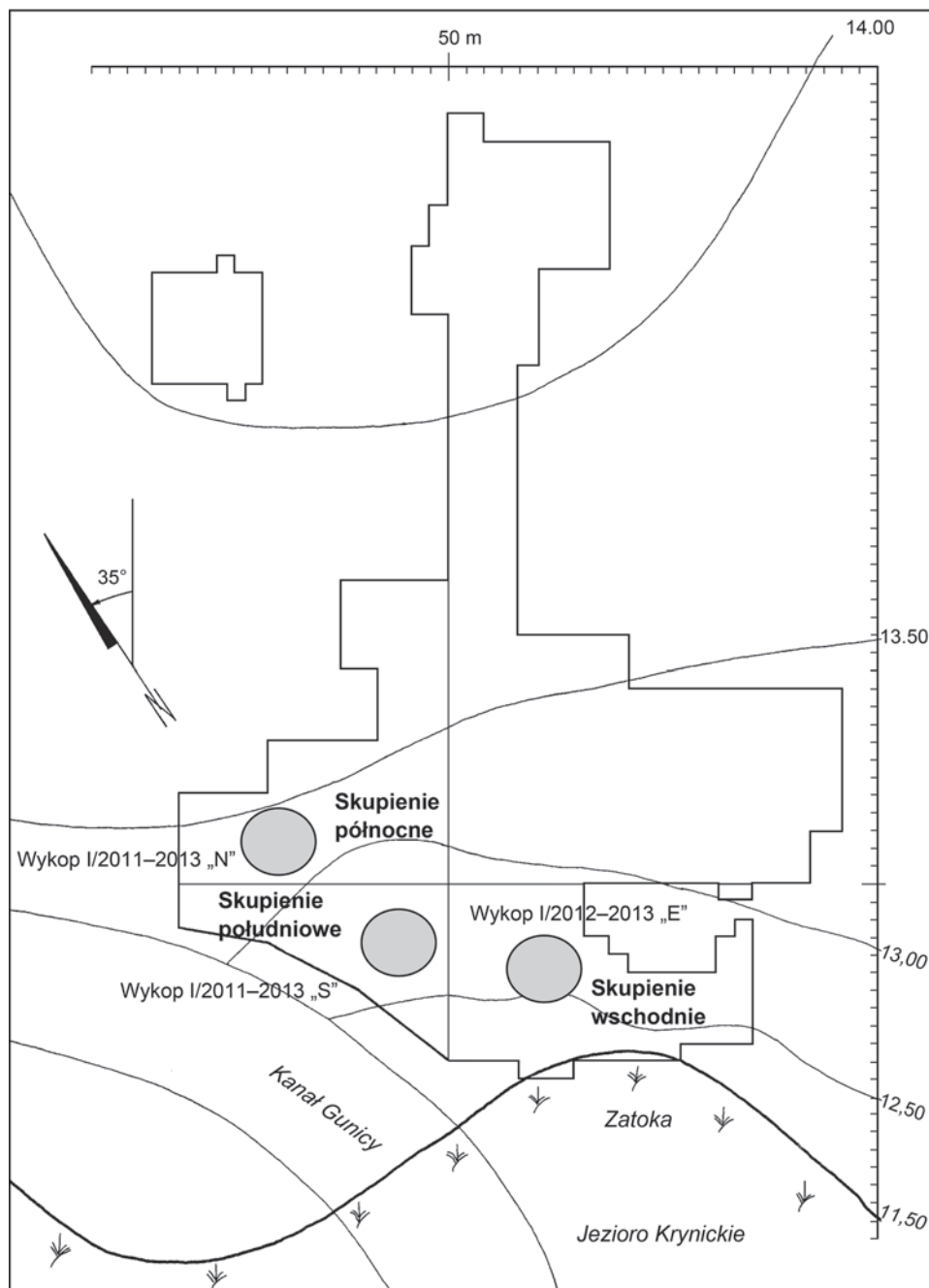
##### 4.1. SKUPIENIE POŁUDNIOWE

Wszystkie dane źródłowe, tj. analizy radiowęglowej, paleotopografii obozowisk w powiązaniu z hydrostratygrafią czy typologii grup narzędziowych inwentarzy, wykazują jednoznacznie, że najstarszym zespołem jest skupienie południowe. Było ono usytuowane na dolnej terasie w odległości co najmniej 5 metrów od brzegu ówczesnego jeziora, a budowlę mieszkalną w formie szałas, związaną najpewniej z ostatnią fazą zasiedlenia, dzieliła od wody przestrzeń około 8 metrów. Cały obszar obozowiska zajmował powierzchnię ponad 100 m<sup>2</sup> (znaczny jego fragment położony od strony zachodniej został całkowicie zniszczony przez zlokalizowanie tutaj kanału wodnego). Z obserwacji profili w odkrywkach wynika, że zejście do jeziora było na tym odcinku dogodne, płaskie, a w niezbyt dużej odległości od brzegu znajdowała się już spora, ponadmetrowa głębia.

Rozrzut materiałów krzemienych – podstawowej i zawsze najliczniejszej kategorii wyrobów wśród pozostałości osadniczych stanowisk mezolitycznych – ma charakter tzw. bezkrzemienicowy, lekko rozproszony w części południowej i zachodniej, z nieco większą koncentracją w bezpośrednim sąsiedztwie szałas. Na podstawie ich charakteru technologicznego można sądzić, że produkcja narzędzi z tego surowca odbywała się poza „ścisłym” terenem obozowiska, na wyżej położonych partiach piaszczystej i z pewnością nie zalesionej wówczas terasy (mógł to być obszar wykopu I/1981/1983, sektor B, gdzie wystąpiły bogate krzemienice z ogromną liczbą rdzeni i półsurowca – T. Galiński, D. Jankowska 2006). Samo skupienie zaś nosi charakter śmietniska podomowego, nagromadzonego podczas względnie długiego i wielokrotnie ponawianego osadnictwa. Oprócz wyrobów krzemienych i kamiennych w skupieniu odnalezione zostały także różne narzędzia wykonane z surowców organicznych (poroże, kość, drewno) oraz przedmioty związane z kulturą duchową. Należą do nich m.in. fragmenty łuków myśliwskich, drewniana kopaczka do wygrzebywania bulw, ostrza kościane i drewniane – w tym oryginalne ostrze wykonane z cisu, fragment strzały czy przedmioty ornamentowane.

Obiekt mieszkalny położony był na minimalnym garbie płaszczyzny terasy, od północno-wschodniej strony głównej części obszaru skupienia. Była to budowla naziemna na planie owalu w wymiarach około 5 × 4 m, dłuższą średnicą zorientowana wzdłuż osi mniej więcej północ–południe, usytuowana bokiem do zatoki





Ryc. 4. Bolków, stan. 1. Lokalizacja obozowisk (skupisk) mezolitycznych w okresie preborealnym.

Opracował T. Galiński

Fig. 4. Bolków, site 1. Localization of Mesolithic campsites from the Preboreal period.

Prepared by T. Galiński

i tyłem do środka jeziora, skąd napływały zapewne niekorzystne nawet latem podmuchy prądów powietrza (zjawisko tzw. korytarzy śródleśnych występuje na pomorskich jeziorach również dzisiaj). Część naziemna była wsparta na czterech grubych, sosnowych żerdziach nośnych o średnicy około 15 cm. Ściany zbudowano z cienkich tyczek sosnowych – szczelnie obstawionych dookoła i wbitych w piaszczyste podłoże oraz pokrytych od zewnątrz skórami. Przynajmniej od strony południowej i południowo-zachodniej obiekt okopany był rowkiem do odprowadzania deszczówki, tak jak to robi się i dzisiaj na polach namiotowych. Wewnątrz, tuż przy wejściu, znajdowało się okrągłe palenisko zbudowane na specjalnej, grubej podsypce żółtego piasku przyniesionego z wyżej położonej platformy terasy. Dalej, w głębi szałas pomiędzy paleniskiem a tylną ścianą, podłoże wysłane było dużymi płatami grubej kory sosnowej, spełniającej funkcję podłogi. Kora mocowana była za pomocą drewnianych kołeczków wbijanych pionowo w ziemię.

W miejscu, gdzie znajdowało się wejście do szałas, znaleziona została drewniana maska wyobrażająca wilka – figurka totemu, która pierwotnie musiała być zawieszona na ścianie obok wejścia albo ponad nim. Natomiast w tylnej części pomieszczenia pomiędzy zalegającymi warstwami kory odkryto przedmioty związane z wierzeniami i obrzędowością: fragment ostrza kościanego z bogatym ornamentem rytym, amulet w formie wisiorka z otworem wykonany z buły krzemiennej oraz kamienną statuetkę. Ponadto w obrębie domostwa, podobnie jak na obszarze całego skupienia, zalegały wyroby krzemienne – w tym zbrojniki – a także złamane ostrze kościane oraz liczne fragmenty kości zwierzęcych i dużych ryb: suma i szczupaka (głównie w bezpośrednim sąsiedztwie paleniska).

Skupienie prezentuje układ, który może być interpretowany jako pozostałości wielokrotnego i długotrwałego osadnictwa grupy złożonej z kilkunastu osób, określanej w antropologii kulturowej mianem „wielkiej rodziny”, zamieszkującej razem i prowadzącej zintegrowaną gospodarkę łowiecką na określonym terytorium uważanym za wspólną własność (T. Galiński 2011, s. 108–109). To samo można powiedzieć o pozostałych skupieniach.

#### 4.2. SKUPIENIE WSCHODNIE

Jest młodsze od obozowiska południowego o 50–200 lat. Zajmowało całą południowo-wschodnią część dolnej terasy preborealnego jeziora, w miejscu największego wygięcia łuku niewielkiej zatoki (ryc. 4). Wyroby krzemienne występowały do samej granicy uskołu rynny zbiornika, co dowodzi, że poziom wody musiał być w tym okresie znacznie niższy aniżeli podczas występowania starszego osadnictwa skupienia południowego. Obozowisko usytuowane było tuż ponad niezbyt wysoką, ale prawie pionową skarpą brzegu, a łagodne zejście do wody znajdowało się kilkanaście metrów dalej na zachód. Zajmowało powierzchnię około 90 m<sup>2</sup>. Jego centralnym punktem jest bardzo dobrze zachowany obiekt mieszkalny o konstrukcji żerdziowej.

Rozrzut materiałów krzemienych ma charakter bezkrzemienicowy, lekko rozproszony, z nieco większą koncentracją krzemieni w części środkowej i wschodniej, w bezpośrednim sąsiedztwie szałas. Podobnie jak w przypadku wyżej opisanego

skupienia południowego, ich charakter technologiczny upoważnia do stwierdzenia, że produkcja narzędzi z tego surowca odbywała się poza „ścisłym” terenem obozowiska, na wyżej położonych partiach piaszczystej terasy. Skupienie ma charakter śmietniska podomowego, nagromadzonego podczas względnie długiego i wielokrotnie ponawianego osadnictwa. Oprócz wyrobów krzemienych i kamiennych odnalezione tu zostały różne narzędzia i przedmioty wykonane z poroża, kości i drewna – w tym związane z kulturą duchową. Są to przede wszystkim liczne fragmenty luków myśliwskich, drewniany stelaż plecaka, drzewce oszczepu lub ościenia, rogowa oprawka do ciosaka oraz różnego rodzaju ostrza kościane i drewniane.

Obiekt mieszkalny zbudowany został na planie mniej więcej koła o średnicy 4,5–4,8 m (odległość pomiędzy dwiema skrajnymi jamami po słupach wynosiła 4,95). Konstrukcja wsparta była na trzech lub czterech (udało się odnaleźć trzy jamy postłupowe) grubych sosnowych żerdziach nośnych o średnicy prawie 20 cm. Ściany zbudowano z dużo cieńszych tyczek – o grubości do 10 cm – również sosnowych, szczelnie obstawionych dookoła i wbitych w piaszczyste podłoże oraz pokrytych od zewnątrz skórą. W północno-wschodniej części dobrze zachowanego rumowiska żerdzi odnaleziona została figurka totemu przedstawiająca rybę – wystrugana z miękkiego drewna i zdobiona ornamentem rytym. Jeżeli była ona zawieszona analogicznie jak w przypadku obiektu mieszkalnego w skupieniu południowym, tj. bezpośrednio przy wejściu, to znajdowało się ono od strony północno-wschodniej, czyli w kierunku platformy terasy. A zatem budowla zorientowana była mniej więcej tyłem do środka jeziora. Wewnątrz szałas, tuż przy jego skraju i po lewej stronie od wejścia, usytuowane było okrągłe palenisko zbudowane na grubej podsypce żółtego, gruboziarnistego piasku przyniesionego z wyższej platformy terasy. Obok leżał duży płaski kamień wykorzystywany najpewniej do stawiania i opierania na nim różnych przedmiotów związanych z „kuchnią”, oraz liczne fragmenty kości zwierzęcych – w tym m.in. tura i niedźwiedzia. W dalszej części budowli, po drugiej stronie paleniska, podłoże było wysłane płatkami grubej kory sosnowej spełniającej funkcję podłogi.

W obrębie obiektu mieszkalnego i w jego bezpośrednim sąsiedztwie zalegały wyroby krzemienne, w tym rdzenie i narzędzia – przede wszystkim rylce i zbrojniki, oraz fragmenty drewnianych części różnych narzędzi i rzadko spotykany na stanowiskach przedmiot z poroża bogato zdobiony ornamentem rytym.

#### 4.3. SKUPIENIE PÓŁNOCNE

Obozowisko to jest najmłodsze – od skupienia wschodniego dzieli go różnica około 100 lat, zaś od skupienia południowego około 300 lat – i pochodzi z końca preborealnego oraz z początku okresu borealnego. Usytuowane było też na znacznie wyżej położonej partii terasy preborealnego jeziora, którego zasięg musiał się w tym czasie powiększyć. Zajmowało stosunkowo wąski, pięciometrowy pas dość równej w tym miejscu platformy terasy (ryc. 4). Odległość do wody wynosiła około 10–12 m, a zejście do jeziora było bardzo dogodne, w formie lekko opadającej piaszczystej plaży. Całkowita powierzchnia skupienia wynosi około 60 m<sup>2</sup>. Charakteryzuje się

ono układem bezkrzemienicowym, z dwiema wyraźnie zaznaczonymi koncentracjami wyrobów krzemiennych na przeciwległych krańcach. Przedstawia typowy układ śmietniskowy będący pozostałością długotrwałego i wielokrotnego zasiedlania. W południowo-wschodniej części skupienia, gdzie pod żółtym piaskiem wystąpiła cienka warstwa osadów organicznych, zachowało się też kilka przedmiotów wykonanych z drewna i poroża – w tym m.in. rogowa oprawka ciosaka. Z kolei w północno-zachodniej części usytuowany był rozległy obiekt jamowy. Była to półziemianka zbudowana na planie owalu o wymiarach  $4,6 \times 3,3$  m, dłuższą średnicą zorientowana prawie dokładnie wzdłuż osi północ-południe, z lekko zaznaczonym korytarzem wejściowym o szerokości około 1 m od strony jeziora. Obiekt miał w przekroju zarys soczewkowaty i zagłębiony był w żółte piaski budujące strop terasy na głębokość od 40 do 70 cm. W jego wypełnisku, obok nielicznych wyrobów krzemiennych – w tym m.in. kilku zbrojników – znaleziono mały przepalony fragment obrabianej bryłki bursztynu.

## 5. PRZEMYSŁ KRZEMIENNY

Wytwórczość z surowców krzemiennych we wszystkich skupieniach była praktycznie taka sama. Pomijając różnice we frekwencji podstawowych grup narzędziowych, tj. drapaczy, rylców, półtylczaków oraz zbrojników, co w przypadku zespołów mezolitycznych zawsze jest odbiciem charakteru funkcjonalnego poszczególnych obozowisk, to niewielkie różnice, które mają jakieś znaczenie o charakterze przemysłowym, dotyczą jedynie frekwencji kilku kategorii zbrojników. Natomiast w zakresie stosowanych technik eksploatacyjnych rdzeni i produkcji półsurowca ledwo dostrzegalne odmienności występują pomiędzy skupieniem południowym i wschodnim z jednej strony oraz skupieniem północnym z drugiej. Generalnie wszystkie prezentują obraz typowy dla klasycznych zespołów duwensejskich okresu preborealnego w strefie zachodniej (K. Bokelmann 1971; 1991; T. Galiński 2002, s. 147–193).

### 5.1. SUROWIEC

Podstawowym surowcem wykorzystywanym do produkcji narzędzi były szare i grafitowe odmiany krzemienia bałtyckiego. Były one pozyskiwane ze złóż zlokalizowanych w okolicznych utworach morenowych, a zwłaszcza – jak się wydaje – z gliniasto-żwirowych kopców i wałów kemowych położonych na zachodnich brzegach jeziora Świdwie. Jeszcze dzisiaj zalegają tam liczne buły kredowe, wydobywane co jakiś czas na powierzchnię przez korzenie powalanych drzew.

Niezależnie jednak od dużej obfitości tego surowca, mieszkańcy obozowisk podejmowali tylko niewielkie konkracje – o średnicy 4–8 cm, najczęściej o kształtach płytowatych i klockowatych, rzadziej owalnych. Dobór odpowiedniej wielkości i kształtów buł krzemiennych był ściśle związany z kultywowaną tradycją wytwarzania drobnych form narzędziowych i konsekwentnie podporządkowanej procesowi

przygotowania i obróbki rdzeni. Chodziło o to, aby bryła surowca przeznaczona do eksploatacji nie wymagała zbyt wielu i nadmiernie skomplikowanych zabiegów przedwstępnych. Wymogi takie spełniały najlepiej były niewielkie i kanciaste, z dobrze zachowaną masą krzemienną.

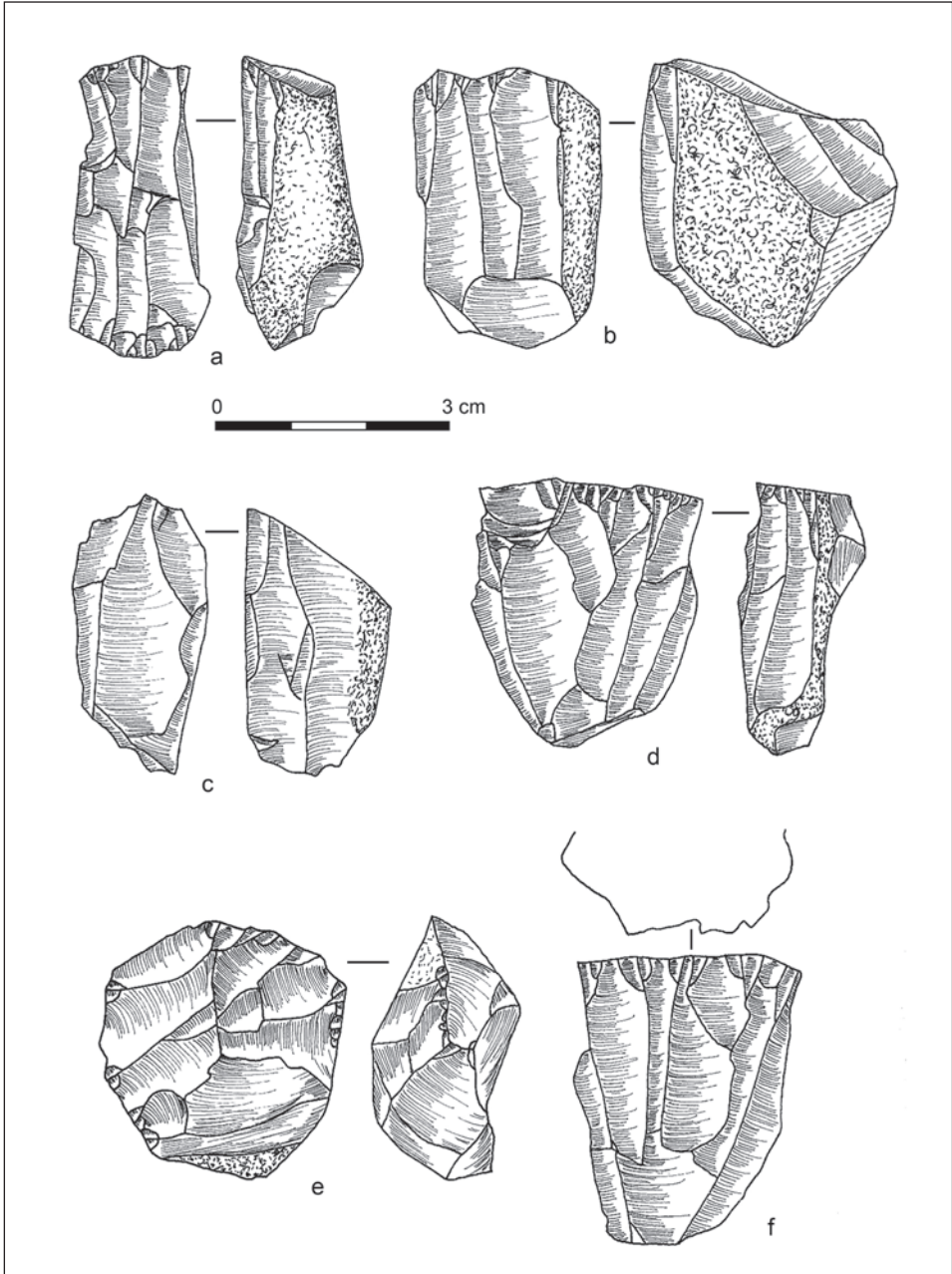
## 5.2. RDZENIE

Na stanowisku występują prawie wszystkie znane z wcześniejszych okresów epoki kamienia typy i formy rdzeni (ryc. 5). Najbardziej popularne były rdzenie dwupiętowe współnoodłupniowe typu mazowszańskiego (ryc. 5a), dwupiętowe rozdzielnoodłupniowe o piętach i odłupniach skręconych o 90° (ryc. 5c) oraz jednopiętowe płaskie i klockowate (ryc. 5b, d; tabela 1). Stosunkowo liczne w niektórych skupieniach rdzenie ze zmianą orientacji są wynikiem dokonywanych w trakcie eksploatacji przeróbek form wyjściowych. Miały one na celu maksymalne wykorzystanie masy surowca. Wybór formy wyjściowej rdzenia podyktowany był natomiast głównie kształtem bryły. Najczęściej są to rdzenie dwupiętowe wspólnie- i rozdzielnoodłupniowe oraz jednopiętowe płaskie i klockowate. Z reguły nie przechodziły etapu obłupnia. Ich przygotowanie sprowadzało się do uformowania pięty jednym lub kilkoma uderzeniami oraz wyrównania z grubsza powierzchni przyszłej odłupni, a bardzo rzadko także tyłów i boków. W materiałach występuje nieznaczna przewaga pięt przygotowanych (48,1%) nad zaprawianymi (44,2%), przy nieznacznym udziale pięt naturalnych (5,4%) i krawędziowych (2,3%). Zabiegi naprawcze dokonywane w trakcie eksploatacji stosowane były wyjątkowo rzadko i są prawie wyłącznie związane z rdzeniami jednopiętowymi stożkowatymi, w których dość często regulowano odłupnię uderzeniem kierowanym od strony podstawy. W innych przypadkach po prostu zmieniano kierunek odbić, wybierając inną płaszczyznę za nową piętę rdzenia.

Okazy znalezione we wszystkich skupieniach charakteryzują się stosunkowo dużą zmiennością wielkości i proporcji. W zależności od stopnia zaawansowania ich

Tabela 1. Typy rdzeni występujące w inwentarzach poszczególnych skupień osadniczych  
Table 1. Types of flint cores in assemblages from particular campsites

Typy rdzeni	Skupienie „N”	Skupienie „S”	Skupienie „E”
Dwupiętowe współnoodłupniowe	6 (17,65%)	6 (14,63%)	10 (14,29%)
Dwupiętowe rozdzielnoodłupniowe	7 (20,59%)	4 (9,76%)	6 (8,57%)
Jednopiętowe płaskie	5 (14,71%)	3 (7,32%)	14 (20,00%)
Jednopiętowe klockowate	7 (20,59%)	5 (12,20%)	7 (10,00%)
Jednopiętowe podstożkowate i stożkowate	–	3 (7,32%)	7 (10,00%)
Jednopiętowe łódkowate	–	–	2 (2,86%)
Ze zmianą orientacji	3 (8,82%)	6 (14,63%)	10 (14,29%)
Krażkowate	–	–	2 (2,86%)
Nieokreślone	6 (17,65%)	14 (34,15%)	12 (17,14%)
Razem	34 (100,00%)	41 (100,00%)	70 (100,00%)



Ryc. 5. Bolków, stan. 1. Rdzenie  
 a-b, d-f – skupienie wschodnie; c – skupienie północne.

Fig. 5. Bolków, site 1. Flint cores  
 a-b, d-f – eastern concentration; c – northern concentration.

Rys. T. Galiński

Drawing T. Galiński

Tabela 2. Formy rdzeni występujące w inwentarzach poszczególnych skupień osadniczych  
 Table 2. Forms of flint cores in assemblages from particular campsites

Formy rdzeni	Skupienie „N”	Skupienie „S”	Skupienie „E”
Wiórowe	15 (44,12%)	4 (9,76%)	12 (17,14%)
Wiórkowe	1 (2,94%)	1 (2,44%)	1 (1,43%)
Wiórowo-odłupkowe	10 (29,41%)	20 (48,78%)	26 (37,14%)
Odłupkowe	2 (5,88%)	2 (4,88%)	19 (27,14%)
Nieokreślone	6 (17,65%)	14 (34,15%)	12 (17,14%)
Razem	34 (100,00%)	41 (100,00%)	70 (100,00%)

eksploatacji wysokość waha się od 1,8 cm do 6,5 cm. Największe rdzenie, mierzące 5–6 cm, porzucone zostały po wykonaniu zaledwie kilku odbić, najmniejsze zaś, o wymiarach 2–3 cm, mają charakter rdzeni maksymalnie wyzyskanych. Standardowy rdzeń we wszystkich skupieniach ma 3,0–3,5 cm wysokości. W najbogatszym pod tym względem skupieniu wschodnim wielkość rdzeni w poszczególnych kategoriach przedstawia się następująco: a – dwupiętowe: 2,7–5,3 cm, ze średnią 3,5 cm; b – jednopiętowe płaskie i klockowate: 2,2–4,6 cm, ze średnią 3,6 cm; c – jednopiętowe stożkowate i łódkowate: 1,9–3,5 cm, ze średnią 2,7 cm, d – krążkowate: 3,1–3,4 cm; e – ze zmianą orientacji: 2,7–4,3 cm, ze średnią 3,5 cm.

Pod względem charakteru odłupni ogromną przewagę mają rdzenie wiórowo-odłupkowe (49,6%) nad wiórowymi (27,4%), odłupkowymi (20,4%) i wiórkowymi (2,7%) (tabela 2).

### 5.3. PÓLSUROWIEC

W skupieniach zalegały duże ilości nagromadzonych odpadów produkcyjnych oraz fragmentów półsurowca – w tym najwięcej odłupków. Toteż pod względem ogólnej struktury technologicznej wszystkie trzy inwentarze formalnie charakteryzują się zdecydowaną przewagą grupy eksploatacji odłupkowej nad grupami eksploatacji wiórowej i wiórkowej. Do wyrobu narzędzi wykorzystywane były jednak przede wszystkim wióry (54,7%), w dużo mniejszym stopniu odłupki (25,8%) oraz wiórki (10,7%). Stosunkowo często znajdowały zastosowanie fragmenty rozbitych konkrecji (8,9%) (tabela 3).

Tabela 3. Charakterystyka narzędzi pod względem półsurowca  
 Table 3. Blank characteristic of the tools

Rodzaje narzędzi	Skupienie „N”	Skupienie „S”	Skupienie „E”
Wiórowe	44 (61,97%)	33 (51,56%)	46 (51,11%)
Wiórkowe	8 (11,27%)	7 (10,94%)	9 (10,00%)
Odłupkowe	16 (22,54%)	19 (29,69%)	23 (25,56%)
Z konkrecji	3 (4,23%)	5 (7,81%)	12 (13,33%)
Razem	71 (100,00%)	64 (100,00%)	90 (100,00%)

Wióry produkowane były w trzech kategoriach metrycznych: a – wąskie, o szerokości 0,9–1,2 cm; b – średnie, o szerokości 1,3–1,8 cm; c – szerokie, powyżej 1,8 cm. Te ostatnie osiągały maksymalnie 2,2 cm szerokości. Były to wióry krępe i smukławe, rzadziej smukłe o długości do 6 cm, głównie jednak krótkie i średnie, mierzące 2,5–4,0 cm. Standardowy wiór miał długość 3,8 cm i szerokość 0,9 cm. Wiórki były natomiast wyłącznie szerokie (0,6–0,8 cm) i dość krótkie (do 3 cm). Pod względem stylistycznym półsurowiec ten reprezentuje styl technologiczny B (T. Galiński 2002, s. 67).

Odłupki wykorzystywane do produkcji narzędzi miały parametry zbliżone do przeciętnych wiórów. Ich średnica wynosiła od 1,6 cm do 4,5 cm, przy czym najbardziej popularne były okazy małe i średnie, o średnicy 2,5–3,5 cm.

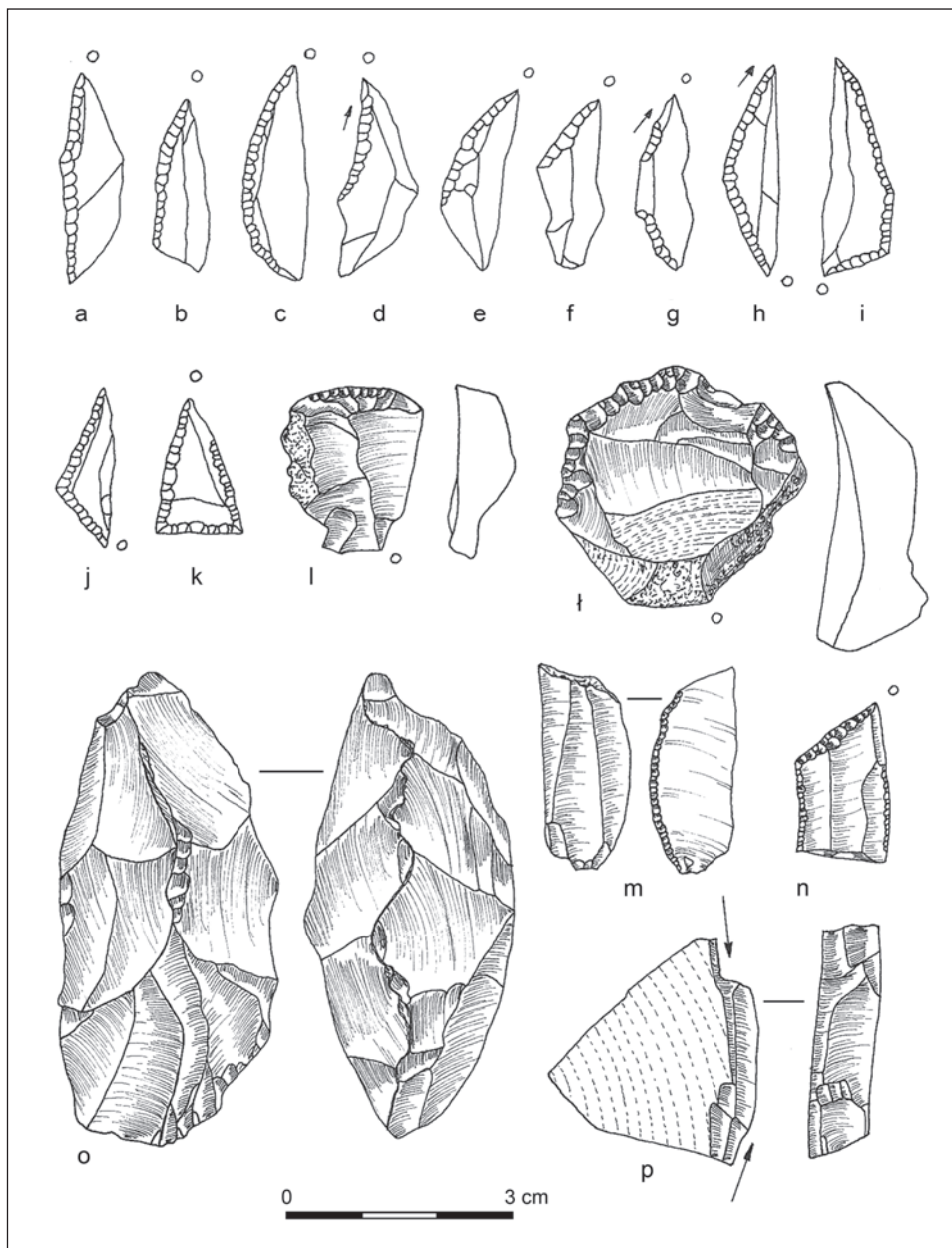
#### 5.4. NARZĘDZIA

Do najważniejszych narzędzi w badanych zespołach należą zbrojniki, rylce, drapacze, półtylczaki, narzędzia zębate, wiórowce typu Klosterlund, pazury oraz ciosaki i piki. Towarzyszą im nieliczne zgrzebła, wiertniki i narzędzia wnękowe (ryc. 6–8). Pod względem ogólnej struktury grup narzędziowych wszystkie zespoły prezentują jeden model, w którym obok najliczniejszej grupy zbrojników – co jest typowe dla wszystkich bogatszych inwentarzy mezolitycznych – rylce przeważają nad drapaczami, przy stosunkowo niskim udziale półtylczaków, ciosaków i pików oraz pozostałych narzędzi (tabela 4). Taki układ w pełni oddaje podomowy charakter obozowisk, w których wykonywane były wszystkie podstawowe czynności związane z gospodarką łowiecko-zbieracką.

Tabela 4. Ogólna struktura grup narzędzi w poszczególnych inwentarzach  
Table 4. General structure of tool groups in particular assemblages

Rodzaje narzędzi	Skupienie „N”	Skupienie „S”	Skupienie „E”
Drapacze	6 (8,45%)	7 (10,94%)	6 (6,67%)
Zgrzebła	–	1 (1,56%)	1 (1,11%)
Rylce	10 (14,08%)	8 (12,50 %)	18 (20,00%)
Półtylczaki	4 (5,63%)	3 (4,69%)	4 (4,44%)
Pazury	4 (5,63%)	–	–
Wiertniki	2 (2,82%)	1 (1,56%)	–
Wiórowce Klosterlund	2 (2,82%)	2 (3,13%)	6 (6,67%)
Narzędzia zębate	3 (4,23%)	2 (3,13%)	8 (8,89%)
Narzędzia wnękowe	–	2 (3,13%)	2 (2,22%)
Ciosaki i piki	3 (4,23%)	2 (3,13%)	5 (5,56%)
Zbrojniki	37 (52,11%)	36 (56,25%)	36 (40,00%)
Nieokreślone	–	–	4 (4,44%)
Razem	71 (100,00%)	64 (100,00%)	90 (100,00%)



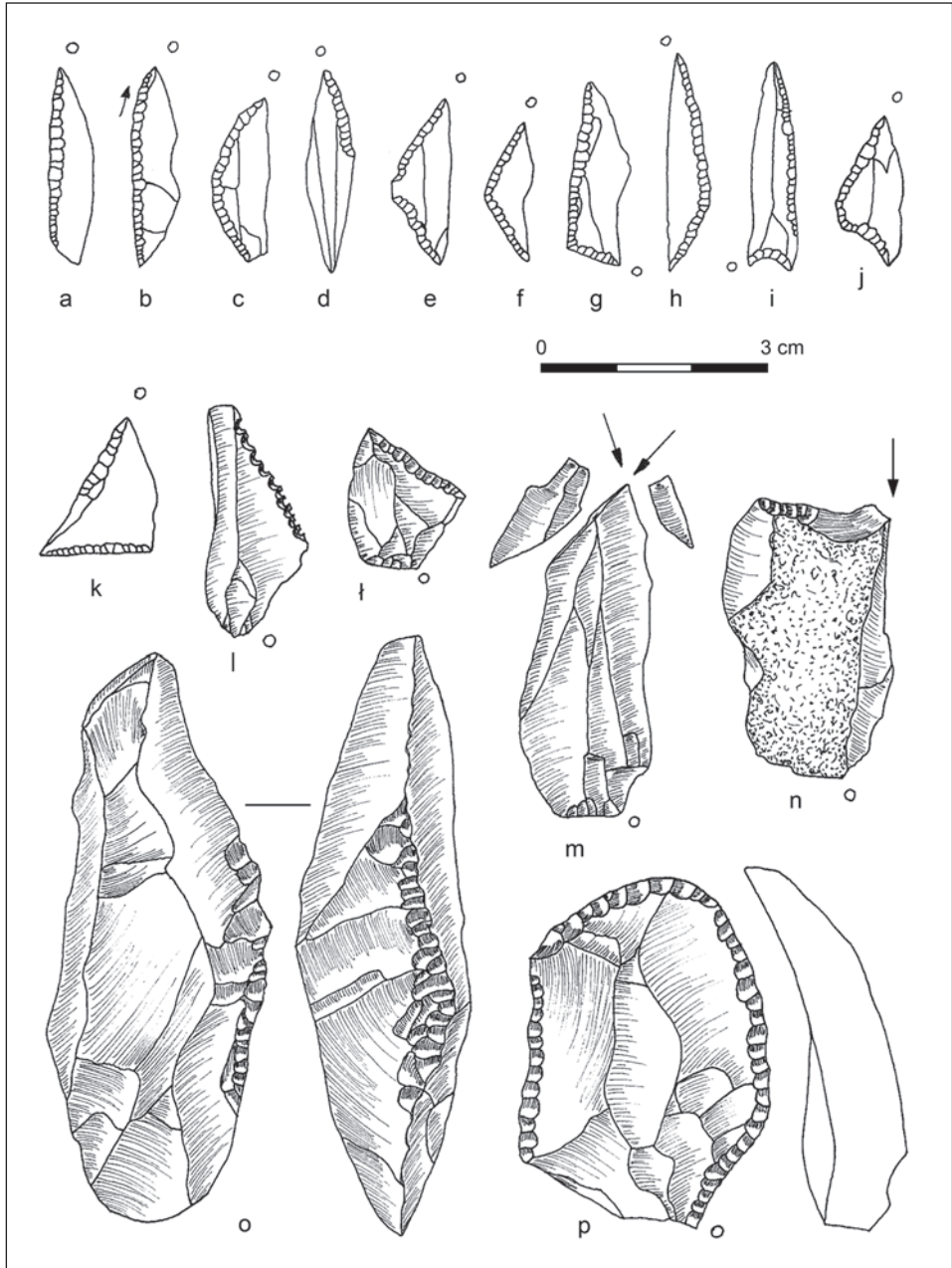


Ryc. 6. Bolków, stan. 1, skupienie południowe. Narzędzia krzemienne  
 a-k – zbrojniki; l, ł – drapacze; m – wiórowiec Klosterlund; n – półtyłczak; o – ciosak; p – rylec.

Rys. T. Galiński

Fig. 6. Bolków, site 1, southern concentration. Flint tools  
 a-k – microliths; l, ł – end-scrapers; m – regularly retouched blade Klosterlund type; n – truncation;  
 o – core axe; p – burin.

Drawing T. Galiński

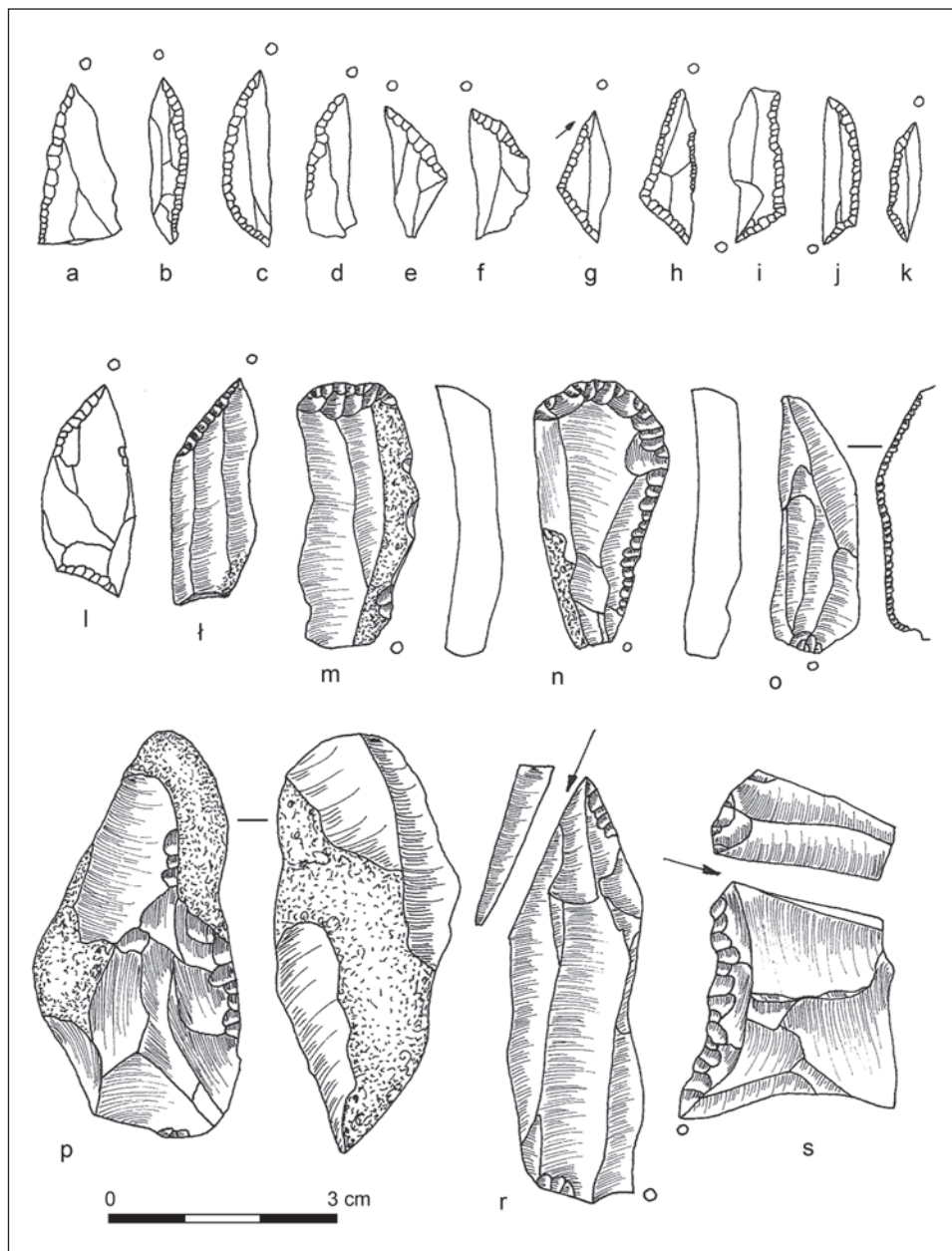


Ryc. 7. Bolków, stan. 1, skupienie wschodnie. Narzędzia krzemienne  
a-k - zbrojniki; l - narzędzie zębate; t - półtylczak; m, n - rylce; o - ciosak; p - drapacz.

Rys. T. Galiński

Fig. 7. Bolków, site 1, eastern concentration. Flint tools  
a-k - microliths; l - denticulate tool; t - truncation; m, n - burins; o - core axe; p - end-scraper.

Drawing T. Galiński



Ryc. 8. Bolków, stan. 1, skupienie północne. Narzędzia krzemienne  
 a-l – zbrojniki; l – półtyłczak; m, n – drapacze; o – wiórowiec Klosterlund; p – ciosak; r, s – rylce.

Rys. T. Galiński

Fig. 8. Bolków, site 1, northern concentration. Flint tools.

a-l – microliths; l – truncation; m, n – end-scrapers; o – regularly retouched blade Klosterlund type;  
 p – core axe; r, s – burins.

Drawing T. Galiński

#### 5.4.1. DRAPACZE

Pod względem typologicznym reprezentują pięć różnych kategorii (T. Galiński 2002, s. 20–43). Najbardziej powszechne były drapacze smukłe i krępe, duże, średnie, małe i mikrolityczne o różnie ukształtowanych drapiskach (głównie łukowych) i o surowych bokach (kategoria 90 – ryc. 6l; 8m). Stanowią one prawie 53% wszystkich okazów odnalezionych w badanych skupieniach. Następne w kolejności są drapacze o łuskanych bokach (kategoria 91 – ryc. 7p; 8n). Ponadto obecne są drapacze tarnowiańskie – krótkie o bokach surowych (kategoria 98), krótkie o łuskanych bokach (kategoria 99) oraz krążkowate (kategoria 102). Ich łączny udział jest jednak niewielki i wynosi 23,5%. Drapacze wykonywane były w większości z odłupków (63,2%), głównie małych i średnich. Formy wiórowe stanowią 36,8%.

#### 5.4.2. RYLCE

Grupa ta jest stosunkowo liczna we wszystkich inwentarzach i przedstawia wiele różnych kategorii. Najbardziej popularne były rylce węglowe (33,3%) reprezentowane przez odmiany środkowe (ryc. 8r), boczne (ryc. 7n) i poprzeczne (ryc. 8s) (kategorie 108–110); następnie rylce klinowe środkowe i zboczne (ryc. 7m) oraz boczne (kategorie 106–107), których udział w całości zbioru wynosi 27,8%; wreszcie jedynaki podłużne (kategoria 113) i rylce zwielokrotnione (kategoria 115) – z udziałem po 18,2% (ryc. 6p). Występują też łamańce (kategoria 111). Ze względu na charakter półsurowca, z jakiego zostały wykonane, przeważają wiórowe (41,7%) nad odłupkowymi (36,1%), przy znaczącym udziale okazów wykonanych bezpośrednio z rozbitych konkrekcji (22,2%).

#### 5.4.3. PÓŁTYLCZAKI

Reprezentowane są przez dwie kategorie: o półtylcach skośnych (ryc. 6n; 7i; 8l) i poprzeczne. Te ostatnie są nieznacznie liczniejsze (54,5%). Narzędzia te sporządzone zostały z wiórów (81,8%) – głównie wąskich, o szerokości 0,9–1,2 cm, oraz z szerokich wiórków (18,2%).

#### 5.4.4. CIOSAKI I PIKI

Narzędzia makrolityczne występują we wszystkich badanych inwentarzach, gdzie ich udział jest jednak niewielki (tabela 4). Wszystkie są narzędziami rdzeniowymi, wykonanymi ze średnich konkrekcji o wymiarach 6–8 cm średnicy. Zdecydowanie liczniejsze w tej grupie są ciosaki. Prezentują one kilka typów (ryc. 6o; 7o; 8p), z których dwa są najważniejsze: a – o ostrzu wąskim łukowym, opracowanym serią drobnych odbić kierowanych z różnych kierunków; b – o ostrzu szerokim poprzecznym, uformowanym jednym uderzeniem odbocznym.

Niezależnie od tego, wszystkie mają soczewkowate przekroje podłużne i trapezowate przekroje poprzeczne.

Badania przeprowadzone przez autora na dużej serii tych narzędzi ze stanowiska w Tanowie wykazały, że ciosaki o ostrzach uformowanych jednym odbocznym uderzeniem to w większości przypadków egzemplarze naprawiane. Z reguły są dużo krótsze.

## 5.4.5. WIÓROWCE KLOSTERLUND

Formy te charakteryzują się stromym, lecz stosunkowo niskim i delikatnym retuszem krawędzi bocznych, usytuowanym zazwyczaj na spodniej stronie półsurowca (ryc. 6m; 8o). Wystąpiły we wszystkich badanych skupieniach, gdzie ich udział kształtuje się na poziomie 2,8–6,7%.

Wiórowce tego typu są charakterystyczne dla większości inwentarzy preborealnych w zachodniej strefie Bałtyku. W młodszych zespołach spotyka się je bardzo rzadko.

## 5.4.6. NARZĘDZIA ZĘBATE

Grupa reprezentowana jest głównie przez tzw. piłki (ryc. 7l). Obecne są we wszystkich inwentarzach, a w skupieniu wschodnim zajmują ważną pozycję, sytuując się zaraz po zbrojnikach i rylcach (tabela 4). Wykonywane były z wiórów i odłupków.

## 5.4.7. ZBROJNIKI

Reprezentowane są przez 12 różnych kategorii, spośród których zdecydowanie najliczniejsze są półtylczaki typu Komornica (ryc. 6d-f; 7d; 8e-f). Okazy takie dominują we wszystkich badanych inwentarzach, gdzie mają od 27,0% do 38,9% udziału. Następne w kolejności są trójkąty nierównoboczne rozwartokątne o małym boku długim (10,8–16,7%), tylczaki Stawinoga (2,9–18,9%), trójkąty równoramienne (2,7–16,7%) i tylczaki pełnołukowe (5,4–8,3%). Na uwagę zasługuje obecność we wszystkich skupieniach ostrzy trójkątnych lub tardenuaskich (tabela 5).

Tabela 5. Frekwencja różnych kategorii zbrojników w badanych zespołach  
Table 5. Frequency of different microlith categories in the studied assemblages

Zbrojniki (nr kategorii)	Skupienie „N”	Skupienie „S”	Skupienie „E”
Tylczaki Stawinoga (13)	7 (18,92%)	1 (2,78%)	5 (13,89%)
Tylczaki łukowe (14)	1 (2,70%)	1 (2,78%)	2 (5,56%)
Tylczaki pełnołukowe (15)	2 (5,41%)	2 (5,56%)	3 (8,33%)
Tylczaki o tylcach częściowych (16)	6 (16,22%)	–	3 (8,33%)
Półtylczaki Komornica (17)	10 (27,03%)	14 (38,89%)	11 (30,56%)
Półtylczaki trapezowato zdwojone (18)	–	2 (5,56%)	1 (2,78%)
Trójkąty równoramienne (21)	1 (2,70%)	6 (16,67%)	2 (5,56%)
Trójkąty nierównoboczne (23)	4 (10,81)	4 (11,11%)	6 (16,67%)
Trójkąty łukowe (24)	2 (5,1%)	2 (5,56%)	1 (2,78%)
Ostrza trójkątne (55)	–	1 (2,78%)	1 (2,78%)
Ostrza tardenuaskie (58)	1 (2,70%)	–	–
Ostrza tardenuaskie (59)	–	–	1 (2,78%)
Nieokreślone	3 (8,11%)	3 (8,33%)	–
Razem	37 (100,00%)	36 (100,00%)	36 (100,00%)

Pełny skład typologiczny inwentarzy z Bolkowa zawiera okazy należące do podstawowych typów narzędzi znanych z klasycznych zespołów duwensejskich, tj. tylczaki Stawinoga, łukowe i pełnołukowe, półtylczaki Komornica i trapezowato zdwojone oraz trójkąty równoramienne i nierównoboczne rozwartokątne o małym boku długim (ryc. 6a-j; 7a-j; 8a-l). Obecność ostrzy trójkątnych i tardenuaskich (ryc. 6k; 7k; 8l) jest charakterystyczną cechą zespołów strefy zachodniej, występujących w bliskim sąsiedztwie ugrupowań bergskich, w których narzędzia te należą do podstawowych (T. Galiński 2002, s. 153–156).

Z dotychczasowych badań zespołów mezolitycznych wiadomo, że ogólna struktura grupy zbrojników ma znaczenie wyznaczników chronologicznych w obrębie poszczególnych ugrupowań kulturowych. W przypadku tradycji duwensejskiej strefy zachodniej istotna jest frekwencja półtylczaków typu Komornica oraz trójkątów równoramiennych. Inwentarze z dużym udziałem okazów tych kategorii należą do najstarszych. Prawidłowość ta znajduje potwierdzenie również w przypadku naszych inwentarzy. Najstarszy zespół, jakim jest skupienie południowe, charakteryzuje się bardzo wysokim udziałem półtylczaków Komornica (38,9%) i stosunkowo wysoką – najwyższą wśród trójkątów – liczbą równoramienników (16,7%), podczas gdy w najmłodszym zespole (w skupieniu północnym) udział tych form jest najmniejszy (tabela 6).

Tabela 6. Ogólna struktura grup zbrojników w poszczególnych inwentarzach

Table 6. General structure of microlith groups in particular assemblages

Grup zbrojników	Skupienie „N”	Skupienie „S”	Skupienie „E”
Tylczaki	16 (47,06%)	4 (12,12%)	13 (36,11%)
Półtylczaki	10 (29,41%)	16 (48,48%)	12 (33,33%)
Trójkąty równoramienne	1 (2,94%)	6 (18,18%)	2 (5,56%)
Trójkąty nierównoboczne	6 (17,65%)	6 (18,18%)	7 (19,44%)
Ostrza trójkątne i tardenuaskie	1 (2,94%)	1 (3,03%)	2 (5,56%)
Razem określonych	34 (100,00%)	33 (100,00%)	36 (100,00%)

Zbrojniki wykonywane były przede wszystkim z wąskich wiórów oraz z szerokich wiórków i drobnych odłupków. Z reguły charakteryzują się stromym, zatępiającym retuszem jedno- i dwukierunkowym. Przy ich produkcji stosowana była technika rylcowcza, jednak płaskie negatywy przy wierzchołkach były zazwyczaj załuskiwane.

## 6. ŁOWIECTWO I ZBIERACTWO, KULTURA DUCHOWA

Z obszaru wszystkich obozowisk pochodzi materiał kostny o charakterze konsumpcyjnym, który oddaje listę gatunków zwierząt i ryb odławianych przez mieszkańców. Lista ta jest stosunkowo długa i przedstawia typowy dla środkowo-zachodniej części Niżu Europejskiego skład fauny w okresie preborealnym. Określono lub oznaczono z dużym prawdopodobieństwem następujące gatunki: łoś (*Alces*

alces), tur (*Bos primigenius*), jeleni (*Cervus elaphus*), sarna (*Capreolus capreolus*), dzik (*Sus scrofa scrofa*), niedźwiedź (*Ursus arctos*), ryś (*Lynx lynx*), wydra (*Lutra lutra*), bóbr (*Castor fiber*), borsuk (*Meles meles*), kuna (*Martes martes*), wilk (*Canis lupus*), żółw błotny (*Emys orbicularis*), czapla siwa (*Ardea cinerea*), łabędź niemy (*Cygnus olor*), szczupak (*Esox lucius*), sum (*Silurus glanis*), małże (*Anodonta piscinalis*; *Anodonta cygnea*).

Biorąc pod uwagę ilość materiałów kostnych związanych z poszczególnymi gatunkami, zdecydowanie przeważa jeleni, a następnie tur i dzik. Stosunkowo wysoka jest frekwencja szczątków bobra i żółwia błotnego.

Polowano głównie za pomocą łuku z wykorzystaniem dwóch typów strzał: a – zakończonych krzemiennym ostrzem; b – całkowicie drewnianych ze stożkowato zastruganym i wygładzonym wierzchołkiem (tzw. strzały z tępym wierzchołkiem, znane od dawna m.in. z Holmegård w Danii – C.J. Becker 1945; J.G.D. Clark 1957, ryc. 14:1–2). W pierwszym przypadku wykorzystywane były powszechne na stanowiskach skończone formy narzędziowe w postaci tzw. zbrojników. W zespołach preborealnych były to przede wszystkim półtylczaki typu Komornica, rzadziej tylczaki Stawinoga. Natomiast fragment drewnianej strzały znaleziony został w Bolkowie w skupieniu południowym (ryc. 9d).

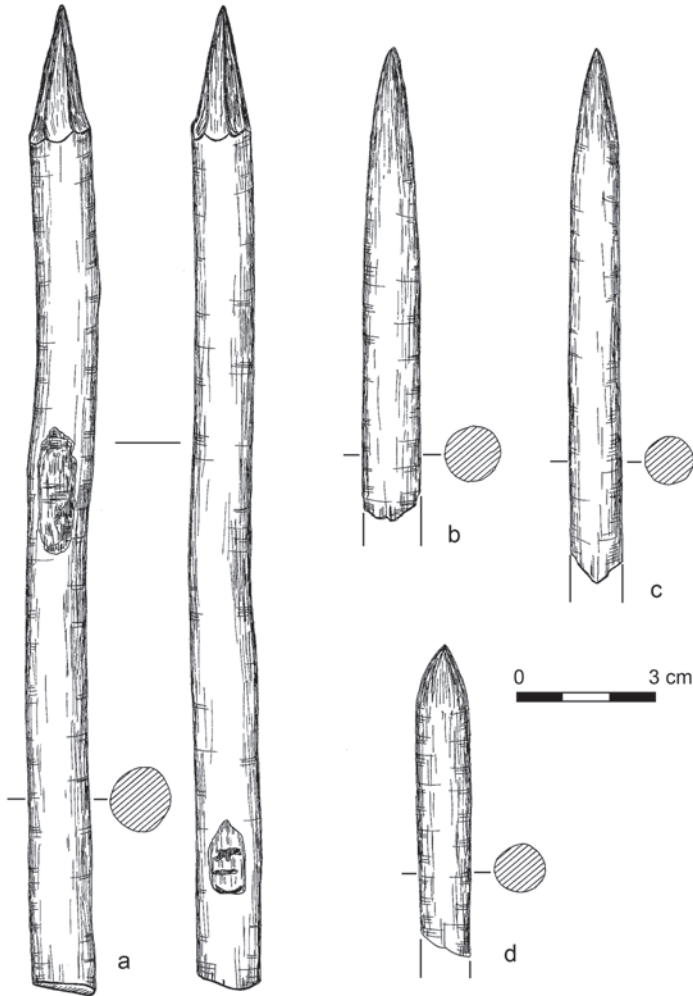
Według J.G.D. Clarka (1957, s. 51–52), który powołuje się na odpowiednie badania antropologiczne O.T. Masona i J. Acerbiego prowadzone jeszcze w XIX stuleciu, te ostatnie wykorzystywane były do łowów na ptaki i małe zwierzęta futerkowe.

Niezależnie od charakteru zakończenia wierzchołka, strzały były dodatkowo zbrojone w górnej części na bokach krzemiennymi zadziornami, do czego wykorzystywane były głównie trójki.

Na stanowisku wydobyte zostały stosunkowo liczne fragmenty łuków myśliwskich, w tym większe kawałki mierzące od 22 do 64 cm długości, pochodzące z przynajmniej pięciu egzemplarzy (ryc. 10b-d). Wystąpiły zarówno w skupieniu południowym, jak i we wschodnim. W tym ostatnim zanotowano szczególne znalezisko łuków. Połówki dwóch najlepiej zachowanych różnych łączysk o długości odpowiednio 64 i 61 cm (ryc. 10b, c) zalegały razem w jednym miejscu w pozycji skrzyżowanej. Były one położone pośrodku skupienia, w odległości zaledwie 2 m na wschód od obiektu mieszkalnego. Ich ułożenie było z pewnością efektem celowego działania człowieka, a pozostawienie ich w tym miejscu musiało wiązać się z ostatecznym opuszczeniem obozowiska. Prawdopodobnie zawarta była w tym określona symbolika.

Łuki myśliwskie ze stanowiska w Bolkowie prezentują dwa podstawowe typy pod względem opracowania łączyska: a – w przekroju porzecznym dość kanciaste – prostokątne, kwadratowe i trapezowate o lekko zaokrąglonych narożnikach na całej długości ramienia. W miarę przesuwania się ku gryfowi proporcje przekroju ulegają jednak spłaszczeniu (ryc. 10b-d); b – w przekroju poprzecznym podowalne o mocno zaokrąglonych narożnikach na całej długości ramienia (wystąpiły tylko w małych fragmentach).

Wśród niewielkich fragmentów łączysk występują też formy o cechach obu typów, a także o przekrojach owalnych i półsoczewkowatych, natomiast w ogóle nie odnotowano obecności okazów o przekrojach okrągłych czy okrągłych i spłaszczonych



Ryc. 9. Bolków, stan. 1. Ostrza drewniane  
a-c – ostrza włóczni lub ościeni; d – fragment strzały łuku.

Rys. T. Galiński

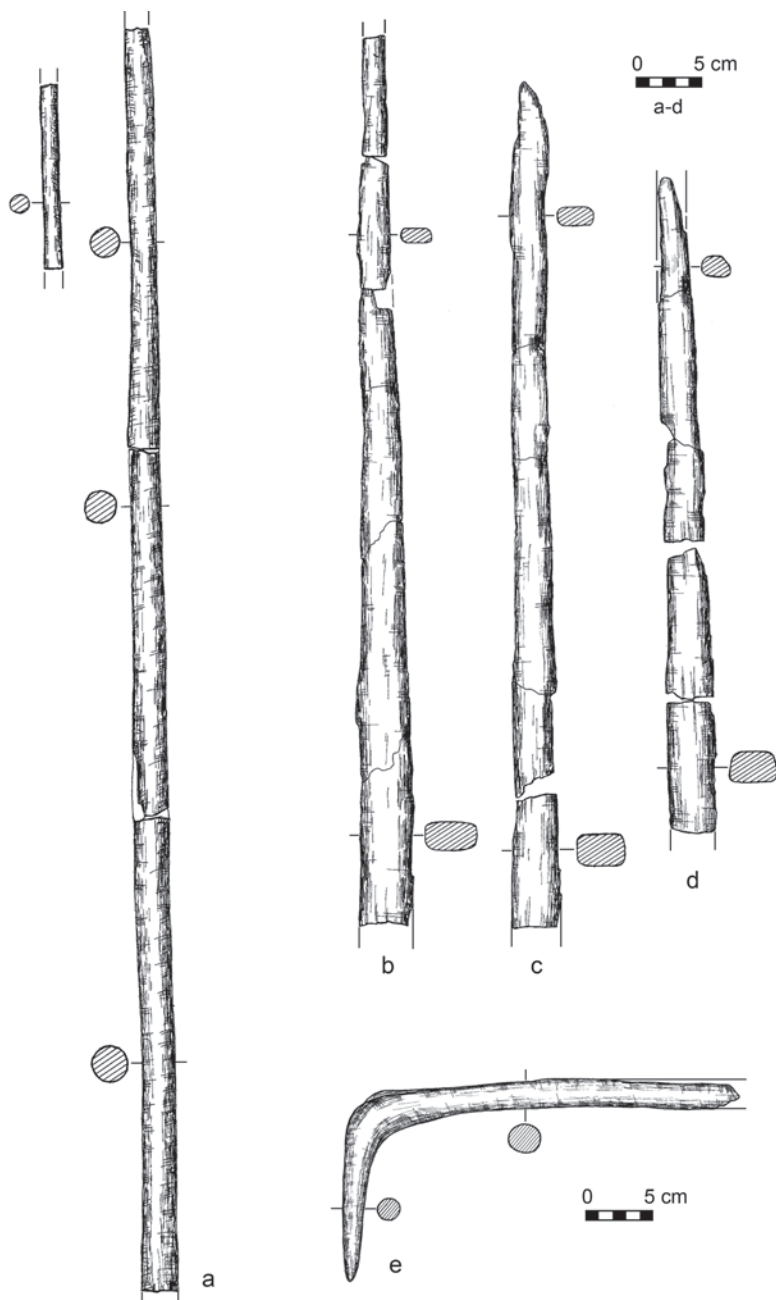
Fig. 9. Bolków, site 1. Wooden points.  
a-c – point of a regular spear or fishing spear; d – fragment of an arrow.

Drawing T. Galiński

przy końcu ramienia (soczewkowatych) – a więc łuków najprostszego typu, które były na przykład bardzo powszechne wśród Indian Ameryki Północnej. Tylko w takiej postaci wystąpiły też na znanym rosyjskim stanowisku z epoki kamienia Veretye I (S.V. Oshibkina 1997, ryc. 77).

W rzucie podłużnym wszystkie okazy z Bolkowa wyglądają analogicznie. Największa szerokość występuje nieco powyżej wąskiego, ale znacznie pogrubionego uchwytu (majdanu) i systematycznie zmniejsza się ku gryfowi (typ Holmegård – C.J. Becker 1945; J.G.D. Clark 1957, tabl. If; T. Galiński 2002, ryc. 96:1–2).





Ryc. 10. Bolków, stan. 1. Przedmioty drewniane  
 a – drzewce włóczni lub ościenia; b-d – fragmenty łuków; e – kopaczka.

Rys. T. Galiński

Fig. 10. Bolków, site 1. Wooden objects  
 a – shafts of a regular spear or fishing spear; b-d – fragments of bows; e – digging stick.  
 Drawing T. Galiński

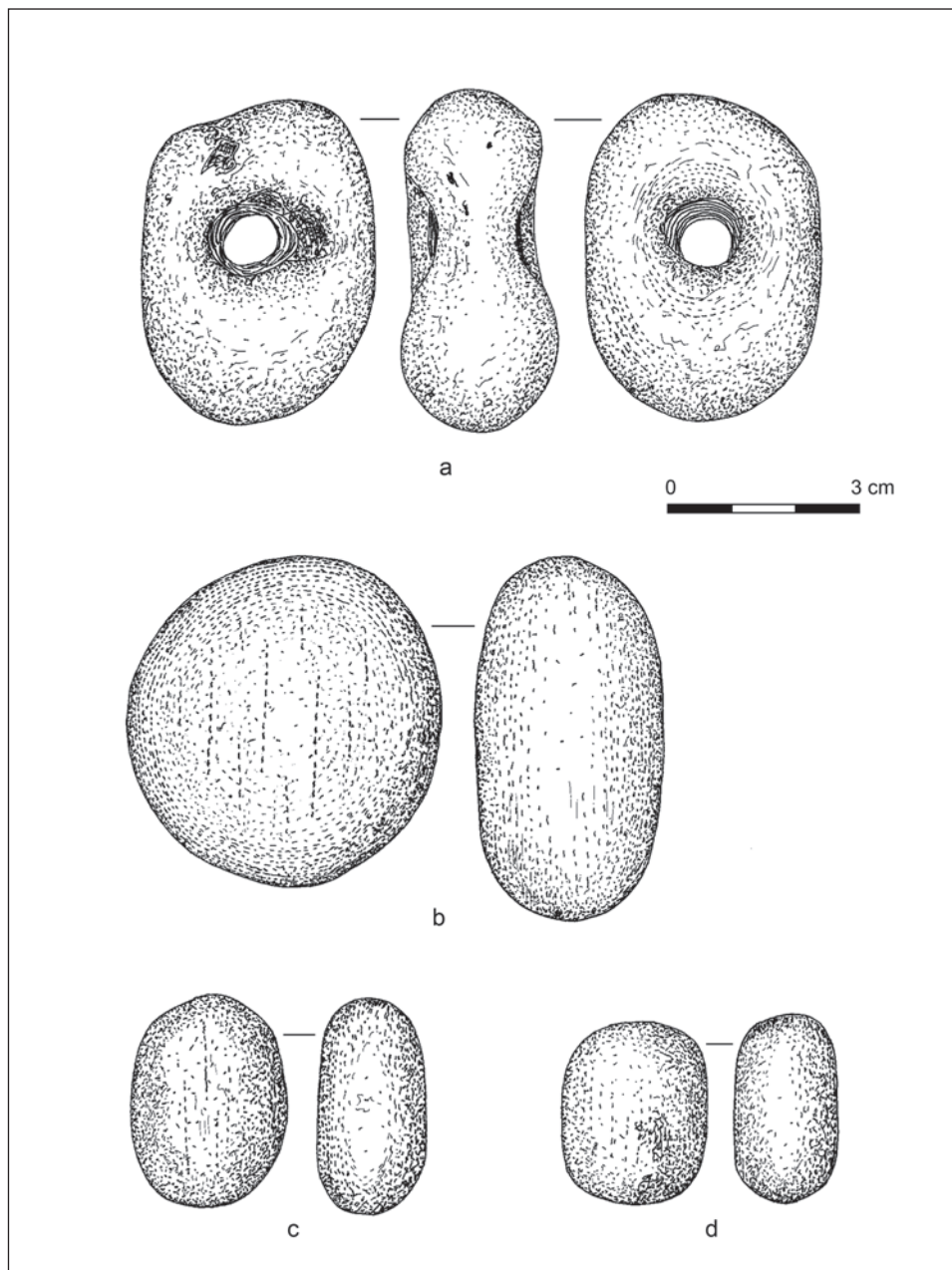
Z rekonstrukcji trzech egzemplarzy wynika, że ich wielkość była zbliżona i wynosiła od 160 cm do 180 cm długości, 4,0–4,5 cm szerokości przy majdanie (największa szerokość) i 1,2–1,8 cm na końcu ramienia przy gryfie. Analiza drewna jednoznacznie wykazała, że wykonano je z jesionu, który był najbardziej dostępnym, powszechnie występującym w okolicy obozowisk gatunkiem drzewa, dającym odpowiedni, sprężysty materiał.

Całkowicie innego typu bronią miotaną wykorzystywaną do polowań była proca sznurkowa, nazywana też czasem frygą (od wykonywania szybkich obrotów). O jej stosowaniu w mezolocie wiemy dotąd niewiele, a to z tego względu, że była ona w całości wykonana ze skóry (nosidełko i rzemieńne sznurki), która na stanowiskach ma niewielkie szanse przetrwania. Równie małe prawdopodobieństwo, choć ze zgoła odmiennych powodów, dotyczy znalezisk kamiennych pocisków. Na stanowiskach obejmujących z reguły miejsca obozowisk raczej się ich nie spotyka lub nie są zauważane wśród innych kamieni. W Bolkowie znalazły się cztery takie okazy: jeden w skupieniu południowym (ryc. 11c) i trzy w obrębie obiektu mieszkalnego w obozowisku wschodnim (ryc. 11b, d). Przedmioty te mają kształty krążkowate i owalne, spłaszczone, obustronnie wygładzone, a ich średnica wynosi od 3,1 cm do 5 cm. Trzy z nich wykonane zostały z miękkiego piaskowca, czwarty z otoczaka krzemienego.

Z badań przeprowadzonych w Bolkowie w 2010 r. na platformie piaszczystej terasy mamy bardzo interesujące przykłady, ilustrujące sposób wykonywania takich kamiennych przedmiotów z miękkich skał. Znaleziono tam dwa, prawdopodobnie porzucone, półwytwory pocisków procy, które w fazie wstępnej były formowane do odpowiednich kształtów i wielkości według takich samych reguł techniki rdzeniowej, jakie stosowano w produkcji narzędzi krzemienych. Okazy te przedstawiają się jako kamienne rdzenie, które były skracane bezpośrednim uderzeniem za pomocą twardszego tłuka. Końcowy etap opracowania polegał na dokładnym zagładzeniu powierzchni.

Proca mogła być używana podczas polowań w warunkach gęstego lasu, gdzie skuteczność łuku była niewielka, a czasem nawet, z uwagi na specyfikę lotu strzały, jego wykorzystanie było w ogóle niemożliwe. Z procy można było też skutecznie razić zwierzę z dużo większej odległości. Głównie jednak wykorzystywana była najpewniej do łowów na ptaki w locie (w taki sposób polowali m.in. Indianie kanadyjscy na przelatujące w kluczach dzikie gęsi). W materiałach kostnych z terenu obozowisk w Bolkowie wystąpiły szczątki gatunków brodzących – czapli lub bociana oraz łabędzia. Niewątpliwie jednak strzelano także do innych ptaków, w tym zwłaszcza przelotnych, które nad jeziorem Świdwie do dzisiaj mają swoje miejsca postoju na trasach dalekich sezonowych wędrówek.

W łowach na duże i niebezpieczne zwierzęta, jak na przykład niedźwiedzie, wykorzystywane były z pewnością również włócznie, które w mezolocie dzieliły funkcję z ościeniami. O ile te ostatnie, wykorzystywane w naszych warunkach wyłącznie do połowu ryb, zaopatrywane były przede wszystkim w groty w formie ostrzy z nacinanymi zębami i z zadziorami, nry 2–4, 6, 8, 14–15, oraz harpuny z jednym lub z rzędem zadziorów, nry 5, 7, 17–18, w podziale J.G.D. Clarka (1936) i T. Galińskiego ([1986]1990; [2013] 2014), to groty włóczni miały postać masywnych,



Ryc. 11. Bolków, stan. 1. Przedmioty krzemienne i kamienne  
 a – amulet z buły krzemiennej; b-d – kamienne pociski procy.

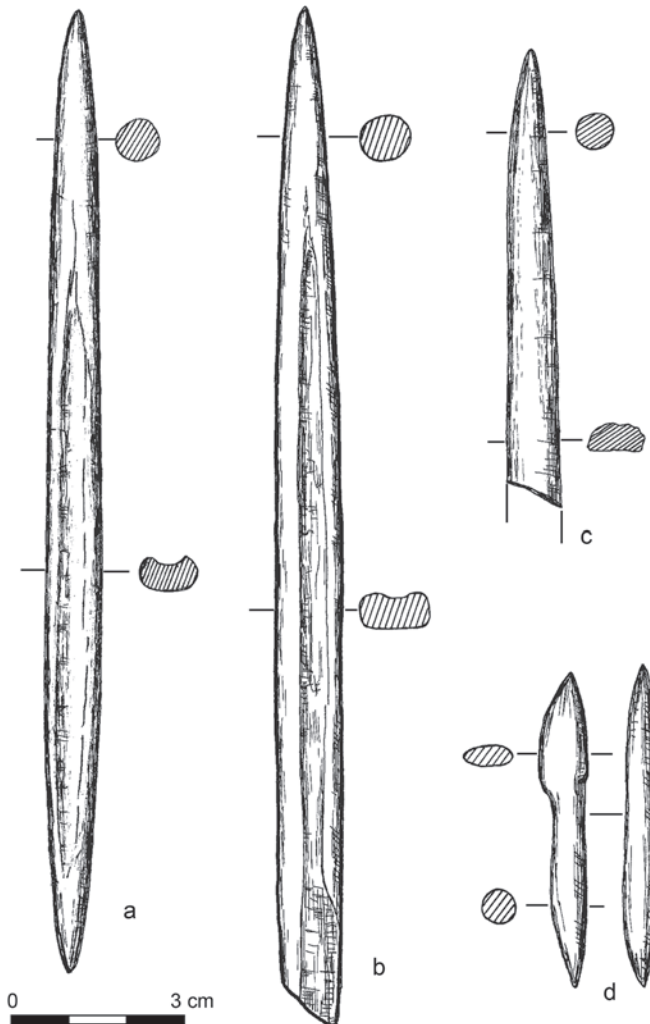
Rys. T. Galiński

Fig. 11. Bolków, site 1. Flint and stone tools  
 a – amulet made of a flint nodule; b-d – stone slingshot ball.

Drawing T. Galiński

gładkich ostrzy lancetowatych (nr 1). Wynika to w sposób oczywisty z całkowicie odmiennej strategii użycia tych rodzajów broni. Ponadto włócznie, podobnie jak łuki, należały do podstawowego wyposażenia łowcy-wojownika. Wykorzystywane były również w celach obrzędowych, o czym niżej.

Na stanowisku w Bolkowie znaleziono przynajmniej osiem grotów włóczni. Trzy z nich to typowe ostrza lancetowate typu Bonin (nr 1 według J.G.D. Clarka), wykonane z kości długich jeleniowatych (ryc. 12a-c), jedno masywne ostrze kościane

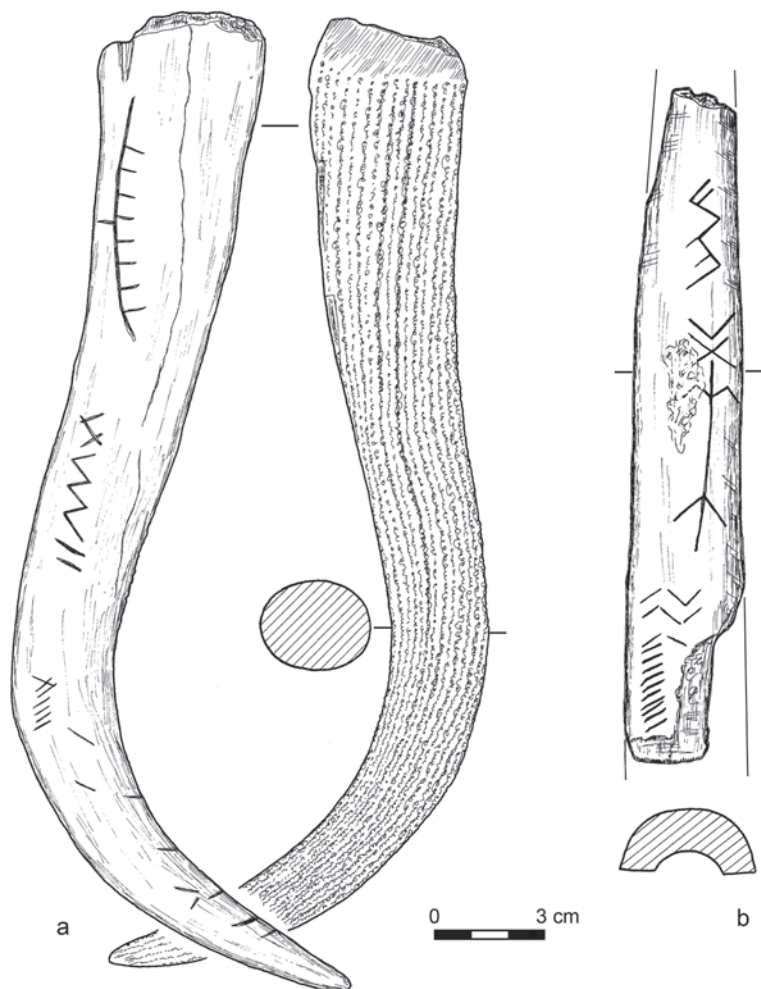


Ryc. 12. Bolków, stan. 1. Ostrza kościane  
a-c - ostrza gładkie typu Bonin; d - „haczyk” rybacki.

Rys. T. Galiński

Fig. 12. Bolków, site 1. Bone points  
a-c - plain points of the Bonin type; d - “fishing hook”.

Drawing T. Galiński



Ryc. 13. Bolków, stan. 1. Przedmioty rogowe i kościane zdobione ornamentem rytym  
a – przedmiot z poroża; b – ostrze kościane.

Rys. T. Galiński

Fig. 13. Bolków, site 1. Antler and bone points with engraved decoration  
a – object made of antler; b – bone point.

Drawing T. Galiński

zdobione bogatym ornamentem rytym (ryc. 13b) i cztery inne wykonane z drewna – w tym niezwykle oryginalne i wyjątkowe ostrze z cisu. Okazy sporządzone z pospolitego gatunku drewna, jakim była sosna, mają analogiczne kształty jak typowe ostrza kościane typu Bonin (ryc. 9b-c), natomiast egzemplarz z cisu ma krótki, stożkowy wierzchołek zastrugany jak ołówek (ryc. 9a).

Znalezione na stanowisku kościane harpuny typu Gniewino (nr 5 według J.G.D. Clarka) i typu Mullerup (nr 7 według tej klasyfikacji) związane są ze znacznie młodszym, borealnym osadnictwem maglemoskim (T. Galiński [2013] 2014).

Gładkie ostrza wykonywane z drewna mogły być również (albo przede wszystkim?) wykorzystywane do połowu ryb. Mocowane parami na końcach długich tyczek, równie dobrze jak ostrza kościane ząbkowane i harpuny, spełniały funkcję ościeni.

Na marginesie należy zauważyć, że okazy kościane musiały być bardzo cenne dla łowcy mezolitycznego nie tylko ze względu na surowiec, ale przede wszystkim z uwagi na znaczny wysiłek, jaki trzeba było włożyć w wykonanie narzędzia. Dowodzą tego przeróbki dokonywane po złamaniach, jakie spotyka się na wielu ostrzach i harpunach rogowych i kościanych. Ostrza drewniane były pod każdym względem nieporównywalnie „tańsze”, zwłaszcza tam, gdzie występowała obfitość surowca dobrej jakości. Zrozumiałe, że narzędzia takie były dużo bardziej powszechne w użyciu wśród łowców mezolitycznych, aniżeli można by sądzić na podstawie samych znalezisk. Podobnie jak strzały łuku miały one niewielkie szanse przetrwania. Potwierdzeniem tego wydaje się być bardzo duża liczba ostrzy i harpunów tego typu, jaka wystąpiła na dobrze zachowanym stanowisku torfowym Veretye I w północnej Rosji (S.V. Oshibkina 1997). Okazy wykonane z drewna i reprezentujące te same kategorie typologiczne – w tym nie tylko ostrza gładkie, ale również egzemplarze o bardziej skomplikowanej budowie, jak na przykład typu szygirskiego czy zbrojone krzemiennymi wkładkami – są tam kilkakrotnie liczniejsze od kościanych.

Ościenie służyły do „kłucia” ryb zarówno na płycznach, gdzie gromadzą się one w czasie tarła, jak i z łódki na środku jeziora. Innym sposobem połowu praktykowanym przez mieszkańców obozowisk była bardziej wyszukana metoda, tzw. na żywca. Dowodzi tego rzadkie znalezisko ostrza kościanego specjalnego typu służącego do zakładania ryby-przynęty. Okaz ma zaledwie 5,5 cm długości i wyraźne przewężenie mniej więcej pośrodku, gdzie przywiązywana była linka (ryc. 12d). Obustronne ostrze wsunięte za oskrzela przynęty wbijało się przy połknięciu w ciało ofiary.

Podobnie wykorzystywane były w późniejszym okresie – począwszy od połowy okresu borealnego – duże haczyki kościane (J.G.D. Clark 1957, ryc. 17).

Z uwagi na stosunkowo niewielkie rozmiary jest również możliwe, że ostrze to służyło do łapania ryb metodą „na wędkę”, a tym samym prezentuje najprostszą i być może najstarszą formę haczyka rybackiego.

W materiale kostnym ujawnione zostały szczątki tylko wielkich ryb drapieżnych, tj. suma i szczupaka, które z oczywistych względów miały największe szanse zachowania, ale z pewnością łupem rybaków padały też inne, powszechne w tutejszych wodach gatunki, takie jak: płoć, okoń, leszcz czy lin.

W skupieniu wschodnim znaleziono duży fragment drzewca ościenia lub włóczni. Tyczka ma długość 125 cm (pierwotnie około 2 m), i średnicę od 3,5 cm w części dolnej do 1,4 cm przy wierzchołku, w przekroju jest okrągła, z wyraźnymi śladami strugania w niektórych miejscach (ryc. 10a).

Z terenu obozowiska wschodniego pochodzą dość liczne fragmenty łupin orzechów laskowych (*Corylus avellana*). Są one bezpośrednim dowodem zbierania płodów leśnych przez jej mieszkańców.

Resztki orzechów znajdujące się bardzo często wśród pozostałości obozowisk łowieckich występujących na obszarze całej wczesnoholocenijskiej Europy, zarówno

położonych w strefie Wyżyn i Podgórze Alpejskiego, jak i na terenie Niziu. W niektórych rejonach szczególnie obfitujących w leszczynę, jak na przykład rejon Duvensee Moor w północno-zachodnich Niemczech, zbieranie orzechów należało do ważniejszych zajęć gospodarczych (np. K. Bokelmann 1986). Podobne warunki występowały w Bolkowie. Rozległe zarośla leszczynowe porastały brzegi nie tylko Jeziora Krynickiego, nad którym położone były obozowiska, ale przede wszystkim pobliskiego, dużego wówczas jeziora Świdwie, tak jak to ma miejsce jeszcze dzisiaj.

Ze zbieraniem owoców i roślin wiąże się wyjątkowe znalezisko drewnianej kopaczki wykorzystywanej prawdopodobnie do wygrzebywania bulw roślin. Narzędzie to wykonane zostało z jednego kawałka naturalnie zakrzywionego pod kątem około 90° konaru lub raczej korzenia sprężystego drewna – prawdopodobnie wiązu. Jego krótszy koniec jako część pracująca został uformowany w szpikulec (ryc. 10e).

Podobne kopaczki o naturalnych kształtach, lecz z poroży jelenich, służyły w mezolicie do rozgrzebywania górnych warstw utworów morenowych, tj. gliny, żwiru i piasku, przy wydobywaniu bul krzemienych (przedmioty takie znane są m.in. ze stanowiska w Tanowie – zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie).

Ze zbieraniem płodów leśnych i ich transportem do obozu związany jest prawdopodobnie drewniany stelaż plecaka, którego fragment odnaleziony został w skupieniu wschodnim (ryc. 14a). Jest to odpowiednio wygięta listwa sosnowa o długości prawie 1 m i o grubości 2,5–3,0 cm, w przekroju poprzecznym – kwadratowa w części środkowej i prostokątna przy końcach. Na jednym z boków, których powierzchnie są starannie wygładzone i noszą ślady pokrycia być może barwnikiem (ciemnozielonym i czarnym), występuje rząd głębokich nacięć ozdobnych. Pojemniki sporządzane były najpewniej ze skór zwierzęcych i mocowane do stelaża za pomocą rzemiennych sznurków.

Analogiczną konstrukcję złożoną z drewnianego stelaża i przymocowanego doń skórzanego worka miał plecak, jaki znaleziony został przy szczątkach człowieka-wędrowcy z okresu neolitu odkrytych w wysokich Alpach w południowym Tyrolu i któremu nadano przydomek Ötzi (A. Fleckinger 2011).

Z kolei z opisów zwyczajów dziewiętnastowiecznych Indian północnoamerykańskich wiemy, że w takich skórzanych plecakach z drewnianym stelażem kobiety nosiły też małe dzieci podczas zbierania owoców i roślin (np. E. Lips 1965).

W sąsiedztwie opisanego wyżej przedmiotu odnaleziony został fragment innej listwy, wykonanej tym razem z jesionu. Ma ona długość około 1 m; szerokość: 1,4–3,0 cm; grubość: 1,2–1,8 cm; przekrój – trapezowaty, i głębokie, skośne nacięcia na płaszczyźnie grzbietowej (ryc. 14b). Jej przeznaczenie jest jednak nieznane.

Wyjątkowo liczne są na stanowisku w Bolkowie przedmioty związane z kulturą duchową. Można je podzielić na kilka kategorii: a – drewniane figurki i maski przedstawiające totemy rodowe, umieszczane przy wejściu do budowli mieszkalnych; b – statuetki i figurki związane z wierzeniami; c – ostrza specjalnego typu, najczęściej zdobione ornamentem, wykorzystywane jako symbole wierzeń oraz rekwizyty kreacji obrzędów i sprawowania magii; d – amulety; e – inne przedmioty zdobione o kształtach nie wyrażających konkretnego zastosowania, a związane z wierzeniami, obrzędowością i magią.



Ryc. 14. Przedmioty drewniane

a – fragment stelaża plecaka; b – listwa o nieznanym przeznaczeniu.

Rys. T. Galiński

Fig. 14. Wooden artifacts

a – fragment of a backpack framework; b – slat of unknown function.

Drawing T. Galiński



Figurki totemów znalezione zostały przy obu szałasach. W skupieniu południowym jest to maska wyobrażająca wilka (ryc. 15a), natomiast w skupieniu wschodnim – figurka ryby, a ściślej rzecz biorąc – suma (ryc. 15c). Ta druga pokryta jest na całej powierzchni zdobieniem w postaci głębokich nacięć, które układają się w dwa znane we wczesnym mezolocie motywy: a – rząd krótkich kresek przylegających do prostopadle biegnącej linii; b – krótkich krzyżujących się kresek.

Maska wyobrażająca wilka ma wysokość około 16 cm, natomiast długość figurki ryby wynosi około 18 cm.

Figurką totemu najpewniej jest również fragment okazu przedstawiającego ptaka, jaki znaleziony został w rowku do odprowadzania deszczówki przy szałasie w wykopie południowym (ryc. 15b). Zabytek wykonany z twardego drewna (prawdopodobnie korzenia) miał pierwotnie długość około 17 cm. Tył i boki pokryte są głębokimi, prostymi nacięciami imitującymi pióra. Przedmiot ten został prawdopodobnie zniszczony celowo.

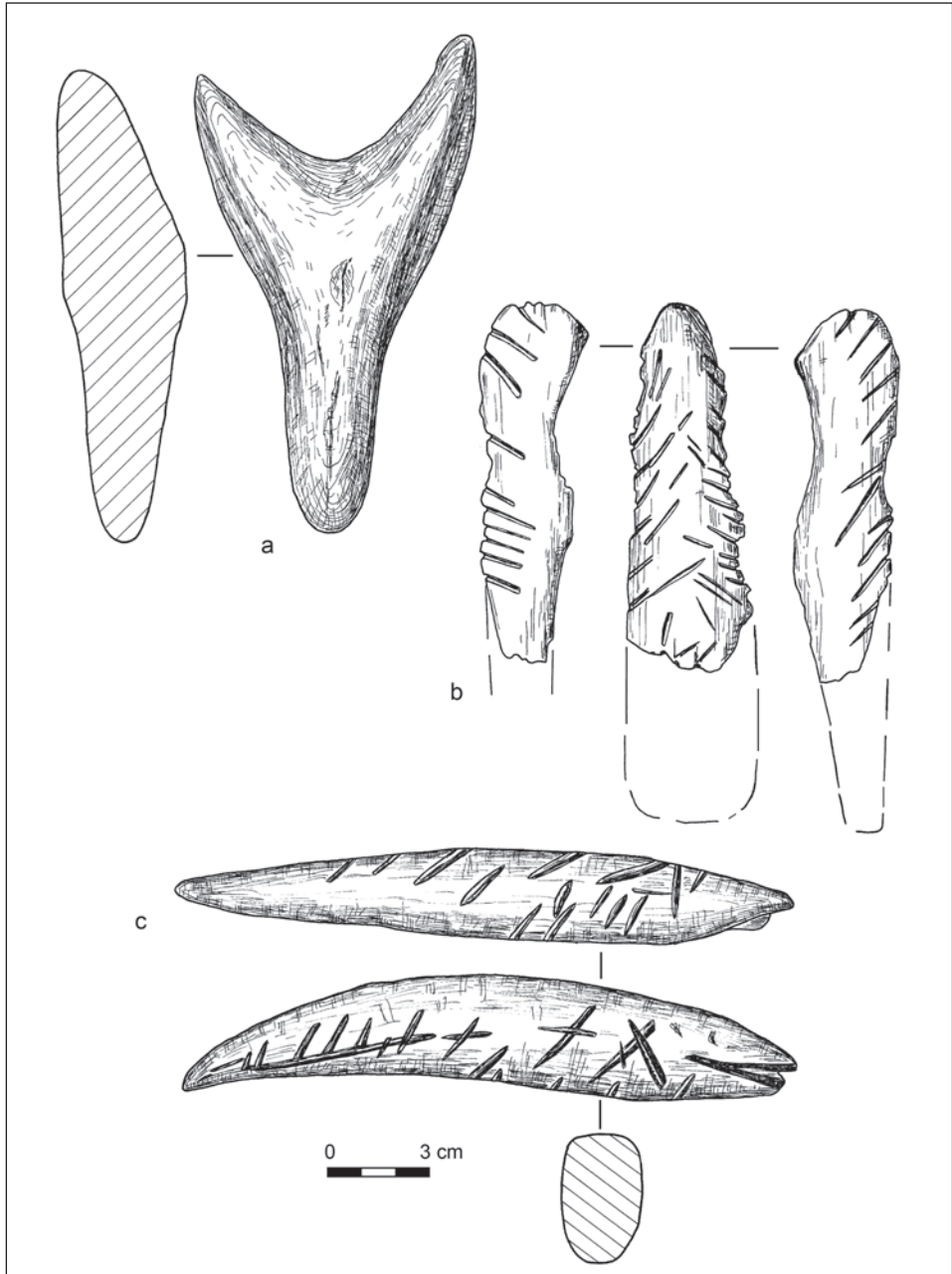
Wyjątkową, nieznaną dotąd ze stanowisk mezolitycznych Niziu Europejskiego statuetkę kamienną znaleziono w obrębie szałasu w skupieniu południowym (ryc. 16). Jest to naturalny fragment prawdopodobnie meteorytu o kształcie walcowatym z mocno porowatą, pofałdowaną powierzchnią boczną i „przycięty” na obu końcach. Przy rozpadaniu się meteorytu pod wpływem wysokiej temperatury powstały dwie gładkie płaszczyzny (pęknięcia), z których jedna stanowi niemal dokładnie poprzeczną podstawę bryły, a druga – lekko ścięty wierzchołek. W profilu bocznym przedmiot ma kształt nasuwający różne skojarzenia. Okaz ma wysokość 8,0 cm, szerokość przy podstawie 5,3 cm, a przy wierzchołku – 3,5 cm, grubość przy podstawie – 5,7 cm i przy wierzchołku – 3,7 cm. Jest bardzo ciężki.

Statuetka znaleziona i przyniesiona do szałasu jako przedmiot szczególny, bo pochodzący z „innego świata” – z czego musiał zdawać sobie sprawę człowiek mezolitu, doskonale znający się na kamiennych surowcach – stała się zapewne obiektem jakichś wierzeń, a może nawet rekwizytem szamańskiej magii.

Z tym samym obozowiskiem południowym związane są dwa specjalne, wspomniane już wyżej, grotty włóczni o niewątpliwych konotacjach z wierzeniami i magią.

Pierwszy, wykonany z przepołowionej części fragmentu kości długiej jeleniowatych, jest bardzo bogato zdobiony ornamentem rytmu o motywach geometrycznych i antropomorficznych (ryc. 13b). Występują tu typowe we wczesnym mezolocie i dość często spotykane wątki jodelki, zygzaka oraz połączenia zygzaka z odstającymi krótkimi kreskami. Wybitny jest natomiast motyw stylizowanej postaci ludzkiej w pozycji tanecznej, znany z kilku zaledwie podobnych przedstawień (T. Galiński 2002, s. 326–328). Pomijając inne argumenty, wyobrażenie tańczącej postaci stanowi tutaj bezpośrednią przesłankę, która łączy zabytek z obrzędowością. Taniec jako taki był podstawowym elementem sprawowania obrzędów u wszystkich znanych antropologii kulturowej tzw. społeczeństw pierwotnych.

Z muzyką i tańcem być może wiążą się znalezione w obozowisku wschodnim duże fragmenty skorupy żółwia ze śladami obustronnego polerowania. Z takich pancerzy wyrabiane były dość powszechnie wśród społeczeństw łowiecko-zbierackich czasów nowożytnych (na obszarze Skandynawii, Syberii i Ameryki Północnej) grzechotki używane w tańcu obrzędowym.



Ryc. 15. Bolków, stan. 1. Drewniane figurki totemów  
a – maska wyobrażająca wilka; b – figurka ptaka; c – figurka ryby.

Rys. T. Galiński

Fig. 15. Bolków, site 1. Wooden totem figures  
a – mask depicting a wolf; b – bird figure; c – fish figure.

Drawing T. Galiński



Ryc. 16. Bolków, stan. 1. Statuetka kamienna.

Fot. T. Galiński

Fig. 16. Bolków, site 1. Statuette of stone.

Photo T. Galiński

Drugi, to okaz wykonany z cisu (ryc. 9a). Jako jedyne ostrze drewniane zachowało się w całości. Ma długość około 21 cm i grubość od 1,3 cm do 1,4 cm. Za jego funkcją o charakterze magicznym przemawia sposób opracowania oraz surowiec. Wierzchołek w formie krótkiego i dość niedbale zastruganego stożka, jaki tu występuje, jest jak na ostrze zbyt mało przenikliwy, a tym samym i nieskuteczny. Na żadnym ze znanych dotychczas okazów ostrzy nie spotyka się tak uformowanej główki. Badania mikroskopowe ujawniły obecność nieokreślonej substancji na powierzchni wierzchołka. Być może jest to trucizna, co może potwierdzać jego związek z magią.

Cis w kulturze europejskiej jest od niepamiętnych czasów związany z różnego rodzaju wierzeniami i obrzędowością, i to wyłącznie o zabarwieniu negatywnym (tzw. czarną magią). Budzi respekt, a nawet strach również i dzisiaj, z racji swoich silnie trujących właściwości, które były znane już w czasach starożytnych, co odnotowały źródła pisane. Nie ma też powodów, aby sądzić, że wcześniej – w epoce kamienia – było inaczej. Tym bardziej że człowiek mezolityczny znał doskonale otaczający go świat roślin i z pewnością potrafił tę wiedzę wykorzystać do swoich celów.

Amulet znaleziony wewnątrz szałasu w skupieniu południowym ma charakter wisiorka z otworem (ryc. 11a). Wykonany został z buły krzemiennej surowca pomorskiego, tzw. jaskółczego chlebaka, o nietypowym kształcie. Konkrecja jest płaska, o zaokrąglonych krawędziach z zapadnięciem korowym pośrodku, które umożliwiło przewiercenie otworu. Przedmiot ma wymiary: 4,8 × 3,7 × 2,3 cm.

W kulturach tradycyjnych społeczności łowiecko-zbierackich bardzo silnie związanych ze środowiskiem przyrodniczym amulet był najważniejszym przedmiotem osobistym. Stanowił o przynależności do danej grupy i był łącznikiem z siłami opiekuńczymi. Ze stanowisk mezolitycznych znamy kilkanaście tego typu znalezisk, najczęściej w formie ornamentowanych zawieszek kościanych, ale również

kamiennych, jak z Bolkowa (okaz taki pochodzi m.in. ze stanowiska preborealnego w Tanowie – zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie).

Jednym z ciekawszych znalezisk związanych z kulturą duchową jest przedmiot wykonany z obciętego fragmentu dużego poroża jelenia, tzw. bocznika (ryc. 13a). Na stronie spodniej pokryty jest bogatym ornamentem rytym o motywach geometrycznych. Przedmiot ten jest naturalnie spłaszczony w części górnej (przy obcięciu) i owalny w części środkowej i dolnej. Wierzchołek jest dobrze zachowany, ostry. Wymiary (przed konserwacją): długość – 26,5 cm, szerokość przy obcięciu – 4,3 cm, grubość w tym samym miejscu – 2,5 cm. Jest on zdobiony dość głębokimi nacięciami (za pomocą krzemiennego ostrza), które układają się w kilka wątków: a – zygzaka; b – jodełki; c – linii z przylegającymi prostopadle krótkimi kreskami; d – rzędu krótkich skośnych kresek; e – pojedynczych luźnych kresek. Motywy te są bardzo popularne również w kulturach późnopaleolitycznych obszaru Niżu (T. Galiński [2013] 2014). Przedmiot mógł pełnić określoną funkcję w obrzędach wtajemniczenia, podobnie jak tzw. czuringi znane zarówno ze stanowisk mezolitycznych, jak i z badań antropologicznych ludów tzw. pierwotnych. Okazy znane ze stanowisk archeologicznych – również zaostrzone na jednym lub na obu końcach i pokryte ornamentem – mają formę łopatkowatą (na przykład okaz z Travenort – G. Schwantes 1939, ryc. 104). Może to być jednak sprawa chronologii, bo znane dotychczas egzemplarze wiązane są wyłącznie z późnym mezolitem i protoneolitem.

## 7. STANOWISKO W BOLKOWIE NA TLE OSADNICTWA POŁUDNIOWO-ZACHODNIEJ STREFY BAŁTYKU

Do połowy okresu preborealnego młodszego występowały na stanowisku w Bolkowie zespoły flixtońskie reprezentujące najstarsze osadnictwo mezolityczne na Niżu Europejskim i bezpośrednio nawiązujące do miejscowych ugrupowań paleolitycznych z okresu oscylacji Friesland/najmłodszy dryas (skupienie w wykopie I/2010 i „zespół starszy” z badań D. Jankowskiej – T. Galiński, D. Jankowska 2006). Ich cechą charakterystyczną są duże i bardzo duże formy zbrojników, które były wykonywane z szerokich, dość regularnych wiórów stylu A. Pod względem typologicznym są to w zdecydowanej większości półtylczaki skośne klasyfikowane formalnie jako Komornica, oraz ostrza typu Vig (z płaskimi negatywami rylcowczymi przy wierzchołkach). Towarzyszą im pojedyncze formy tylczaków. W zasadzie brak jest trójkątów.

Okolo 9400/9350 BP pojawiają się zespoły Duvensienu klasycznego. Reprezentowane są przez wszystkie trzy opisane skupienia osadnicze, a także przez „zespół młodszy”, pochodzący z wcześniejszych badań D. Jankowskiej (T. Galiński, D. Jankowska 2006). Zbrojniki wykonywane były z drobnych wiórów i wiórków stylu B oraz z odłupków i są znacznie mniejszych rozmiarów. Obok klasycznych półtylczaków typu Komornica obecne są też stosunkowo liczne tylczaki oraz trójkąty. Występują przy tym oczywiste różnice pomiędzy najstarszym zespołem – skupieniem południowym, a pozostałymi. W tym pierwszym zdecydowanie dominują półtylczaki Komornica przy relatywnie wysokim udziale równoramien-

ników, natomiast we wszystkich pozostałych – w tym również w „zespołe młodszym” z badań D. Jankowskiej – najliczniejsze są tylczaki reprezentowane przez typ Stawinoga, łukowe, pełnołukowe i o tylcach częściowych, przy stosunkowo wysokim wskaźniku trójkątów nierównobocznych.

Odmienności te nie mają charakteru zróżnicowania funkcjonalnego inwentarzy, jak to jest w przypadku innych kategorii narzędziowych, takich jak drapacze, rylce, pazury czy ciosaki, lecz oddają w pewnym stopniu różnice chronologiczne związane z preferowaniem określonych form zbrojników w poszczególnych okresach rozwoju przemysłowego tych zespołów w ramach prezentowanej tradycji wytwórczej oraz wpływów zewnętrznych (T. Galiński 2001).

Zespoły duwensejskie klasyczne mają charakter zdecydowanie allochtoniczny, związany z różnymi ugrupowaniami określanymi wspólnym mianem tardigraveckich strefy śródziemnomorskiej (T. Galiński 2002, s. 348 nn.). Ich pojawienie się na stanowisku w Bolkowie może wiązać się zarówno z przybyciem tu określonej grupy społecznej z południa Europy, jak i z całkowitym przeorientowaniem przez najstarszą ludność mezolityczną Niżu (zespoły flixtońskie) swojego wyposażenia narzędziowego na bardziej funkcjonalne w nowych, ciągle zmieniających się warunkach środowiska przyrodniczego w okresie preborealnym.

Pierwsza ewentualność jest jednak bardziej prawdopodobna. Przemawia za nią wiele przesłanek, z których najważniejszą – i rozstrzygającą – jest brak materiałów o charakterze przejściowym, „mieszanym”. Wydaje się logiczne, że w przypadku zaistnienia drugiej z wymienionych możliwości takie materiały powinny występować, jak to widzimy bardzo wyraźnie na innych stanowiskach Niżu, na przykład w Duvensee 8 (K. Bokelmann 1991). W Bolkowie natomiast osadnictwo flixtońskie występuje wyłącznie w postaci klasycznej, bardzo silnie nawiązując do zespołów paleolitycznych.

Niezależnie od tego pozostaje faktem, że Duvensien klasyczny (kultura *stricte* duwensejska) z całym swoim charakterem technologiczno-typologicznym jest wynikiem pierwszej, najstarszej ekspansji kulturowej społeczeństw tradigraveckich strefy zachodniośródziemnomorskiej i śródziemnomorsko-bałkańskiej na tereny zachodniej części Niżu Środkowoeuropejskiego w okresie około 9400–9300 BP. W tym czasie zanika tu całkowicie osadnictwo flixtońskie, które mogło być częściowo wchłonięte przez nowe struktury kulturowo-osadnicze, ale generalnie jednak zostaje wyparte na obszary Niżu Północnego – tzw. Dogger Banku i południowej Skandynawii, gdzie znacząco przyczyniło się najpierw do rozwoju osadnictwa tamtejszych zespołów flixtońskich (tzw. Maglemosian M0 i M1 według badaczy duńskich – E. Brinch Petersen 1973; J. Sobotta 1991), a następnie do uformowania się Maglemosianu klasycznego (kultury *stricte* maglemoskiej).

W materiałach pozyskanych na stanowisku w Bolkowie nie odnotowano również obecności elementów technologicznych i typologicznych wyróżniających drugą falę osadnictwa południowego o cechach tardigravecko-sowterskich, z jaką mamy do czynienia na terenie Niżu pod koniec okresu preborealnego i na przełomie preborealnego z borealem, tj. około 9100–8900 BP. Dalsza mikrolityzacja pól surowca, a co za tym idzie i form zbrojników, zdecydowany wzrost udziału trójkątów oraz pojawienie

się gotowych elementów typologicznych w postaci ostrzy sowerskich i bardzo drobnych tylczaków z pazurowatym wierzchołkiem nie jest tu widoczna tak wyraźnie jak na niektórych stanowiskach położonych na Niżu północnoniemieckim, na przykład w Duvensee 6A i Duvensee 6B (K. Bokelmann 1991). Tylko w nieznacznym stopniu zauważalna jest tendencja do produkowania nieco drobniejszych wiórów i wiórków w najmłodszym skupieniu – północnym, którego bezpośrednio datowanie radiowęglowe ( $8890 \pm 50$  BP) jest prawie dokładnie takie samo jak przytoczonego wyżej zespołu Duvensee 6B ( $8840 \pm 110$  BP).

Rozwój osadnictwa zespołów Duvensieniu klasycznego na stanowisku w Bolkowiu trwał nieprzerwanie przez ponad sześćset lat, tj. począwszy od około 9350 BP do około 8700 BP, kiedy pojawiły się tu zespoły maglemoskie.

Wszystkie skupienia osadnicze w Bolkowiu reprezentują układy śmietniskowe zbudowane z wielu krzemieni nakładających się na siebie i tworzących nieprzerwany płaszcz krzemieni na niewielkiej powierzchni. Mają formę owalną i wymiary od 7 do 10 m średnicy, powierzchnię w granicach 60–100 m<sup>2</sup>, liczebność inwentarza – od 1,2 do 3 tys. krzemieni, i liczbę narzędzi – od 64 do 90.

Odbiega od nich nieco skupienie zespołu młodszego znane z badań D. Jankowskiej, usytuowane w wyższej partii platformy terasy, które przy powierzchni około 120 m<sup>2</sup> zawierało aż 6384 wyroby krzemienne, w tym 140 narzędzi.

Niezależnie od tego wszystkie przedstawiają pozostałości osadnictwa grup społecznych w postaci wielkiej rodziny (K. Zawistowicz-Adamska 1971), liczących kilkanaście lub niewiele więcej osób zamieszkujących wspólnie i prowadzących zintegrowaną gospodarkę łowiecką na określonym terytorium uważanym za wspólną własność. Tym obszarem był rewir łowiecki południowej części rynny plejstoczeńskiej dolnej Odry z jeziorem Świdwie i rzeką Gunicą (T. Galiński 2011).

Opisywane stanowisko położone nad brzegiem niewielkiego Jeziora Krynickiego i rzeki Gunicy, w bezpośrednim sąsiedztwie jeziora Świdwie, miało pod każdym względem (paleotopograficznym, gospodarczym i obronnym) niezwykle korzystne warunki rozwoju. Przez cały okres preborealny i początek borealu było miejscem stałego, głównego obozowiska rewiru łowieckiego południowej części rynny dolnej Odry, aż do przybycia tu z północnego zachodu grup wczesnomaglemoskich.

## 8. UWAGI KOŃCOWE

Stanowisko mezolityczne ze schyłku okresu preborealnego w Bolkowiu należy do wyjątkowych w skali całego Niżu Europejskiego. Obok powszechnych na stanowiskach narzędzi krzemiennych i kamiennych wykorzystywanych do obróbki skór, kości i mięsa, takich jak drapacze i rylce, oraz zawsze licznych zbrojników, wystąpiło tam bogactwo rzadkich lub w ogóle nieznanymi wcześniej przedmiotów wykonanych z surowców organicznych związanych z łowiectwem i zbieractwem (ostrza i harpuny, łuki, strzały, włócznie, kopaczki z korzeni drzew czy drewniane stelaże do transportu) oraz z kulturą duchową (figurki totemu, statuetka kamienna, amulet, zdobiona laska z poroża, ostrze z cisu). Okazy te wystąpiły – co jest nie

mniej ważne – w ściśle określonym kontekście kulturowym, chronologicznym i funkcjonalnym, a ponadto w dobrze rozpoznanych warunkach środowiska przyrodniczego. Wyjątkowo dobrze zachowały się pozostałości obiektów mieszkalnych, dzięki czemu można ustalić nie tylko charakter i wygląd konstrukcji naziemnej, ale i sposób urządzenia wnętrza oraz budowy palenisk. Z kolei obecność materiałów kostnych w obrębie skupień osadniczych pozwoliła określić listę gatunków fauny spożywanej przez mieszkańców poszczególnych obozowisk, co też do pewnego stopnia odzwierciedla praktykowane strategie łowieckie w rocznym cyklu gospodarczym. Wszystko to razem stanowi ogromny, rzadko spotykany w archeologii epoki kamienia potencjał poznawczy, pozwalający na daleko idącą rekonstrukcję obrazu życia łowców mezolitycznych.

## WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

### Wykaz skrótów

„MZP” — „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin.

### Literatura

- Becker C. J.  
1945 *En 8000-åring Stenalderboplads i Holmegårds Mose*, „Fra Nationalmuseets Arbejdsmark”, R. 1945, s. 61–72.
- Bokelmann K.  
1971 *Duvensee, ein Wohnplatz des Mesolithikums in Schleswig-Holstein und die Duvensee-gruppe*, „Offa”, t. 28, s. 5–26.  
1986 *Rast unter Bäumen. Ein ephemerer mesolithischer Lagerplatz aus dem Duvensee Moor*, „Offa”, t. 43, s. 149–163.  
1991 *Duvensee, Wohnplatz 9. Ein präborealzeitlicher Lagerplatz in Schleswig-Holstein*, „Offa”, t. 48, s. 75–118.
- Brinch Peteren E.  
1973 *A survey of the Late Palaeolithic and Mesolithic of Denmark*, [w:] *The Mesolithic in Europe*, S.K. Kozłowski red., Warsaw, s. 77–128.
- Clark J. G. D.  
1936 *The Mesolithic settlement of Northern Europe*, Cambridge.  
1957 *Europa przedhistoryczna. Podstawy ekonomiczne*, Warszawa.
- Fleckinger A.  
2011 *Ötzi, der Mann aus dem Eis. Alles Wissenswerte zum Nachschlagen und Staunen*, Wien–Bozen.
- Galiński T.  
[1986] 1990 *Późnoplejstocenne i wczesnoolocenne harpuni i ostrza kościane i rogowe na południowych wybrzeżach Bałtyku między ujściem Niemna i Odry*, „MZP”, t. 32, s. 7–69.  
2001 *Some remarks on cultural differentiation of the European Mesolithic*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 39, s. 59–73.

- 2002 *Spółczesność mezołityczna. Osadnictwo, gospodarka, kultura ludów łowieckich w VIII–IV tysiącleciu p.n.e. na terenie Europy, Szczecin.*
- 2009 *Badania paleolitu i mezolitu na Pomorzu Zachodnim w latach 1982–2006.* [w:] *Aktualne problemy epoki kamienia na Pomorzu*, M. Fudziński, H. Paner red., Gdańsk, s. 85–115.
- 2010 *Łuk myśliwski z Bolkowa*, „Archeologia Żywa”, nr 5, s. 14.
- 2011 *Organizacja terytorialna osadnictwa łowców mezołitycznych. Studia na przykładzie obszaru rynnny plejstoceńskiej dolnej Odry*, „Archeologia Polski”, t. 56, z. 1–2, s. 89–133.
- [2013] 2014 *Typological, chronological and cultural verification of Pleistocene and Holocene bone and antler harpoons and points from the southern Baltic zone*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 61, s. 5–32.
- Galiński T., Jankowska D.  
2006 *Bolków 1. Stanowisko z końca paleolitu i początków mezolitu nad jeziorem Świdwie na Pomorzu Zachodnim*, „MZP”, n.s., t. II/III, z. 1, s. 79–175.
- Jankowska D.  
1980 *Z badań nad najstarszym osadnictwem w rejonie dolnej Odry*, „MZP”, t. 26, s. 19–38.
- Latałowa M.  
1994 *Datowanie palinologiczne i charakterystyka paleobotaniczna profilu archeologicznego w Bolkowie koło Szczecina*, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, t. 6, s. 213–224.
- Lips E.  
1965 *Das Indianerbuch*, Lipsk.
- Mianowicz K.  
2013 *Wyniki badań palinologicznych przeprowadzonych na stanowisku archeologicznym w Bolkowie nad jeziorem Świdwie, Szczecin*, maszynopis przechowywany w Zakładzie Geologii i Paleogeografii Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Oshibkina S. V.  
1997 *Veretye I. A Mesolithic settlement in the North of Eastern Europe*, Moscow.
- Schwantes G.  
1939 *Die Vorgeschichte Schleswig-Holsteins*, [w:] *Geschichte Schleswig-Holsteins*, V. Pault, O. Scheel red., t. 1, Neumünster.
- Sobotta J.  
1991 *Frühmesolithische Wohnplätze aus Draved Moor, Dänemark*, „Archäologisches Korrespondenzblatt”, t. 21, z. 4, s. 457–467.
- Zawistowicz-Adamska K.  
1971 *Systemy krewniacze na Słowiańszczyźnie*, Wrocław.

TADEUSZ GALIŃSKI

## HUNTING CAMPS FROM THE TERMINAL PREBOREAL IN BOLKÓW (WEST POMERANIA)

### Summary

The article is the first publication of the results of archaeological exploration of the site of Bolków in West Pomerania, carried out by the author in 2011–2013 (Fig. 1). Excavation in the lakeside of the old Świdwie lake (Fig. 2) uncovered the remains of a number of campsites from the terminal



PreBoreal period, that is, 9350–9000 BP, lying under a thick layer of peat. All the campsites (Fig. 4) are representative of classical Duvensian cultural assemblages.

The oldest campsite (concentration „S”) was situated about 5 m from the lake shore. Trench sections (Fig. 3) revealed that the bank was flat and convenient in this area, whereas the lake became deep quickly, reaching more than a meter of depth at a short distance from the shore. Associated with the concentration was a shelter used as a dwelling in the last phase of the occupation of the site. The campsite covered an area of approximately 100 m<sup>2</sup>. Flint artifacts are scattered loosely in the southern and western parts of the site, demonstrating greater concentration in the immediate surroundings of the shelter. Judging by technological characteristics of the tools, they may have been produced in the higher-lying parts of the sandy terrace, already outside the immediate area of the campsite. The distribution pattern of these artifacts is suggestive of a home midden accumulated over a relatively long and repeatedly renewed occupation of the site. The abundant set of stone and flint tools, including numerous burins and microliths (Tables 1–6; Fig. 6), was accompanied by tools made of organic materials (wood, bone, antler), as well as artifacts reflecting the spiritual sphere. One should mention a fragment of a hunting bow, a hoe for digging plant tubers shaped from the root of a hardwood tree (Fig. 10e), bone points of type 1 after J.G.D. Clark (Fig. 12a-c), analogous points made of wood (Fig. 9c), highly unique lanceolate points made of yew (Fig. 9a), fragment of an arrow with wooden point (Fig. 9d), bone spear point with engraved decoration in the form of a stylized human figure (Fig. 13b), stone statuette (Fig. 16), pendant made of a flint nodule (Fig. 11a), wooden mask picturing a wolf (Fig. 15a) and a fragment of a wooden figurine of a bird (Fig. 15b).

The shelter was constructed on an oval plan, some 5 m by 4 m in size, its back to the middle of the lake and side paralleling the cove. It was built on the ground, supported on four thick pinewood poles of 15 cm diameter each. The walls were of thin pinewood poles, set close together, the lower ends stuck in the sand and the outside covered with animal hides. On the south side at least there was a small channel draining rainwater away from the shelter. Just inside the entrance was a round fireplace on a thick bedding of yellow sand. Further inside, between the fireplace and the back wall, the ground was laid out with large pieces of thick pine bark. This floor was fixed in place with small wooden pegs stuck in the ground.

A wooden mask of a wolf, a totem figure, was found in the entrance to the shelter. It must have been fixed to the wall of the shelter, either next to the entrance or above it. An amulet, a stone statuette and the above-mentioned decorated bone point were found in the back part of the structure, between layers of bark. Flint artifacts, including microliths, were discovered both inside the shelter and all over the campsite; there was also an abundance of animal bones, as well as the remains of large predatory fish (catfish and pike).

The second campsite (concentration “E”) was situated overlooking a low and nearly vertical bank. A gentle descent to the lakeside lay a few dozen meters further to the west. The campsite covered an area of approximately 90 m<sup>2</sup> and was centered around a pole shelter. Here, too, flint tools were produced outside the campsite, probably on the higher-lying sand terrace. The concentration can be identified as a domestic midden. Beside stone and flint artifacts (Tables 1–6), the assemblage included tools and objects made of antler, bone and wood.

The shelter was more or less circular in plan, the diameter being about 4.5 m. The structure was supported on three or four thick pinewood poles measuring nearly 20 cm in diameter. The walls were constructed of much thinner poles, also of pinewood, up to 10 cm in diameter, set thickly together, the lower ends stuck in the sand. Animal hides covered this structure on the outside. The entrance was from the northeast and a figure of a fish (totem), carved from a soft wood and decorated with carving (Fig. 15c), must have been hanging over it. Just inside the entrance was a fireplace on a bedding of yellow sand. Beside it lay a large flat stone and numerous fragments of animal bones. Pieces of thick pine bark found deeper inside the shelter, on the other side of the fireplace, must have served as a floor.

Flint artifacts lay inside the structure and in its immediate vicinity (Figs 5; 7), including numerous burins and microliths. The assemblage included also fragments of three hunting bows (Fig. 10b-d), stone discs used with slings (Fig. 11b-d), a large fragment of the shaft of a regular or fishing spear (Fig. 10a), a fragment of the wooden framework of a backpack (Fig. 14a) and a wooden slat of unknown

function (Fig. 14b), a fragment of a wooden point (Fig. 9b) and a bone “fishing hook” (Fig. 12d). A very rare artifact from this assemblage was an object made of a large deer antler, engraved with a decorative geometric pattern (Fig. 13a).

The northern campsite (concentration “N”) yielded almost nothing else but flint artifacts and the tools group included chiefly burins and microliths (Tables 1–6; Fig. 8). A semi-sunken hut was associated with this site.

Flixtonian assemblages representing the oldest Mesolithic occupation in the European Plain and descended in a straight line from local Paleolithic groups from the Friesland/youngest Dryas oscillation occurred on the Bolków site until the middle of the Preboreal period. About 9400/9350 BP classical Duvensian assemblages appeared in all three described campsites as well as a “younger complex” investigated earlier by D. Jankowska. Microliths were made of style B blades and bladelets, as well as flakes, and were of much smaller size overall. Backed pieces and triangles are relatively common beside micro-truncations of the Komornica type. Obvious differences can be observed between the oldest campsite (southern concentration) and the other sites. Micro-truncations of the Komornica type predominate in the older campsite, accompanied by a relatively high share of isosceles triangles, whereas in all the younger campsites, including the “younger complex” from earlier excavations, backed pieces represented by arch-backed pieces and Stawinoga types, as well as those of a full-arc (segments) and with partly retouched base types are the most numerous, this in a relatively high frequency of scalene triangles.

Classical Duvensian assemblages are the effect of the first and oldest cultural expansion of Tar-digravettian groups from the western Mediterranean and the Balkan zone of the Mediterranean, spreading to the western parts of the European Plain around 9400–9300 BP. Flixtonian occupation in this territory fades out completely at this time, possibly incorporated in part by the new cultural-occupational structures, but generally simply pushed out into the northern areas of the European Plain, that is, the so-called Dogger Bank and southern Scandinavia, where they played a significant role in developing local Flixtonian assemblages (Maglemosian M0 and M1 by Danish authors) and subsequently Classical Maglemosian of the Svaerdborg type.

All the campsites represent midden layout consisting of many superimposed flint concentrations forming an unbroken flint cover over a small area. They are oval in shape, from 7 m to 10 m in diameter, 60–100 m<sup>2</sup> in area, assemblages counting from 1200 to 3000 flints and from 64 to 90 tools.

The concentration from the younger complex (previously investigated by D. Jankowska) is slightly different in character, being situated in higher-lying parts of the sand terrace. There, 6384 flint artifacts, including 140 tools, were found in an area of approximately 120 m<sup>2</sup>.

Notwithstanding, all of the campsites can be associated with occupation by extended families, counting some few dozen members, living together and carrying on an integrated hunting economy in a defined territory considered as their common property. This territory would have been the game range of the southern part of the Pleistocene trough corresponding to the lower Oder with Świdwie lake and Gunica river.

The location of the described sites, on the shore of the Krynicky lake and Gunica river, in the immediate vicinity of Lake Świdwie, was highly beneficial in every sense – paleotopographical, economical and defensive. It was the location of the main, permanent campsite in a game range covering the southern part of the trough filled by the Oder river during the Preboreal and early Boreal phases, until the arrival of early Maglemosian groups pushing in from the northwest.

*Translated by Iwona Zych*

Adres Autora:

Dr hab. Tadeusz Galiński  
Instytut Archeologii i Etnologii PAN  
ul. Kuśnierska 12/12A  
70-536 Szczecin  
t.galinski@iaepan.szczecin.pl